

НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Михайло Сосновський

МЮНХЕН 1976

НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Михайло Сосновський

Відбитка з журналу *Сучасність*, ч. 5(185), ч. 6(186), ч. 7-8(187-188)

МЮНХЕН 1976

БІБЛІОТЕКА ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ

ч. 112

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Пропонуємо читачам три есеї Михайла Сосновського, що були друковані в журналі *Сучасність* у 1976 році (чч. 5, 6, 7-8). Ця публікація появляється у формі відбитки трьох згаданих статей, при збереженні журнального укладу й пагінації.

М. Сосновський, родом з Тернопільщини, помер ненадійно в США 25 липня 1975 року, на 56 році життя. Він був видатним українським публіцистом та дослідником. З-під його пера вийшла м. ін. праця п. н. *Україна на міжнародній арені: 1945-1965* та монографія *Дмитро Донцов. Політичний портрет*. Ця друга праця є на ділі ширшою студією розвитку української політичної думки останніх десятиріч.

Дослідження політичної біографії Донцова стало для Сосновського чи не найсильнішим поштовхом для того, щоб узятися за ширший плян вивчення розвитку української політичної думки, починаючи від її першоджерел. Так народився задум тритомової праці, але передчасна смерть не дозволила авторові вийти поза три розділи першого тому, що власне творять нашу публікацію.

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (I)

Михайло Сосновський

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЕТНОГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Історія української політичної думки, тобто огляд всього того, що український народ на протязі своєї історії теоретично оформив і практично здійснив на відтинку політики, як й історія українського народу, своїми початками сягає часів, що губляться у сивій давнині. Дані про ці давні часи є або дуже незначні і неповні, або побудовані на посередніх, сторонніх інформаціях, часто навіть на здогадах і припущеннях. Перші записані вістки, що стосуються території українського народу, подибуємо вже в античних авторів, починаючи від Геродота (V ст. до нашої ери). Археологічні й етнографічні досліді, головне з найновішого періоду, значно поширили наше знання про давнє минуле українських земель, і сьогодні ми вже можемо говорити про етногенезу українського народу, починаючи з праслов'янських поселень доби неоліту і трипільської культури, тобто періоду з-перед 3500 років до нашої ери.

За майже 5 000 років часу, тобто до утворення Київської княжої держави, на території нинішньої України зформувалася етнічна спільність, яка поклала підвалини під могутню східно-європейську державу Київської Русі, що перетривала, не зважаючи на всі ускладнення і зміни, майже п'ять століть. Коли йдеться про історичні джерела, то вони, як це правильно відзначив М. Брайчевський у книжці *Походження Русі*, "застають Русь в цілком зформованому вигляді; передісторія народу губиться в темряві доісторичних часів".¹ Очевидно, не маючи

---

1. М. Ю. Брайчевський, *Походження Русі* (Київ: в-во Наукова думка, 1968), стор. 7.

У задумі автора це мала бути третюмова праця, що охоплювала б розвиток української політичної думки від найдавніших до наших часів. Протягом 1974 року М. Сосновський збирав матеріали і на початок 1975 мав зібране усе потрібне до першого тому. Щойно розпочату працю над ним перервала передчасна смерть. Перші кілька розділів, які, хоч і не опрацьовані остаточно, свідчать про солідну ерудицію й цікаві погляди автора, передруковуємо в цьому й наступних числах. — Ред.

збережених писаних документів, важко щось точного сказати про ці доісторичні часи, про тодішні політичні, соціальні й економічні процеси. І все ж зміст збережених пізніших документів (українських і чужих), як, наприклад, торговельних договорів київських князів з Візантією з першої половини X ст., літописів, правного кодексу *Руська Правда*, деяких літературних творів тощо, багато говорить нам про рівень державно-політичного мислення, про правосвідомість того періоду і одночасно засвідчує, що ні такий культурний рівень, ні господарство, ані така політична організаційна структура не могли б постати без готового вже підґрунтя.²

Київський княжий період на українських землях, держава Київської Русі — це вже період завершеної етнічної консолідації, коли йдеться про український, чи у той час — руський народ. Ця консолідація почалася на початку нової ери, знайшовши свій дуже яскравий вияв у т. зв. черняхівській культурі (II-VI ст.). Політично консолідаційний процес заманіфестувався вперше, коли постав Антський союз племен, що хронологічно пов'язаний з етнічною єдністю людей, які були власне носіями черняхівської культури.

Аналізуючи висліди археологічних дослідів, М. Брайчевський пише, що "внутрішня структура черняхівської культури (її східньої частини) показує структуру Антського союзу племен. Він об'єднував шість східнослов'янських племінних груп: уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян, білих хорватів... Антський або, точніше, Полянський союз племен виявляв не абияку політичну активність, виявом якої було просунення частини антського (полянського) населення на південь, в наддунайські землі і Причорномор'я, та на схід — в область дніпровського Лівобережжя. Саме це просунення і було головною причиною, що змусила візантійців звернути особливу увагу на цей народ".³

Такий висновок, з яким, до речі, погоджуються інші дослідники і до якого дійшов також відомий знавець цього питання Б. Рибаків, є важливий тому, що він у дальшому заторкує оформлення Київської Русі і вивершення етногенези цього етнічного масиву, який по сьогодні розташований на цій території. Ідеться тут не про утотоження Антського союзу з пізнішою

---

2. На це звертає увагу С. П. Пачкова у книжці *Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери* [(Київ: в-во Наукова думка, 1974), стор. 7] пишучи, що "важливо відзначити одне з головних положень цих досліджень (щодо Київської Русі — М. С.) — високий рівень землеробства і ремесла Київської Русі, безперечно, ґрунтується на багатовікових традиціях і досвіді попередніх слов'янських племен. у тому числі племен зарубинецької культури".

3. Брайчевський, *Походження Русі*, стор. 155-156.

Київською Руссю, а тільки про реальний генетичний зв'язок між полянами-антами і полянами-руссю, про полян-антів, як історичних предків полян-руси, чи відтак українського народу.⁴

Дуже оригінально до цієї проблеми підійшов М. Брайчевський, який, аналізуючи слова літописця: "А словенський язык и русский одно есть, от варяг бо прозвашася Русью, а первое беша словене; аще и поляне звахуся, но словенская речь бе", пише, що "...ці слова не можна розуміти як свідчення повної тотожності Руси і полян. Різною є хронологія, не збігається територія. Точніше, територія первинної Руси займала лише частину полянських (антських) земель, їх східню периферію. Центр Полянського союзу знаходився десь на заході, можливо, ним була Волинь, яку дослідники давно проголосили ядром східньо-слов'янського об'єднання VI ст. ... натомість центр Руси перемістився у Наддніпрянщину; там в середині тисячоліття (на рубежі VI і VII ст.) виникла нова столиця — Київ, якому судилася видатна роль у дальшій історії східніх слов'ян. Але засновником Києва, за літописними даними, виступає саме полянський князь, хоч і прийшлий. Одним словом, Русь — це поляни, але поляни не дорівнюють Русі. Русь — нове історичне явище, що прийшло на заміну Полянському (Антському) союзу, коли той розпався, або ... новий Полянський союз, що утворився на руїнах першого в інших територіальних границях".⁵

Поминаючи питання території і не вдаючися до хронології, можемо ствердити цілком виразно і певно, що першою політичною силою, творцями якої були предки сучасного українського народу, був Антський (Полянський) союз, який вийшов на історичну арену в середині першого тисячоліття нової ери і про який останню вістку маємо з 602 року. Заснування Києва і діяльність антського князя Кия припадає на кінець VI і початок VII ст., тобто на час, коли під ударами аварів уже розпався був Антський союз племен і почав відразу оформлятися новий центр — цим разом в районі середнього Придніпров'я довкруги Київського городища.⁶

4. Пор. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, 4 вид., 11 т. (Нью-Йорк: Видавниче т-во Книгоспілка, 1954-58), т. I, стор. 177 і 547; М. Чубатий, *Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй*, Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 178 (Нью-Йорк: Видання ООЧСУ, 1964), стор. 37; *Історія Української РСР*, 2 т. (Київ: в-во Наукова думка, 1967), т. I, стор. 25-36; Б. А. Рыбаков, "Древние русы; к вопросу об образовании ядра древнерусской народности", *Советская археология*, т. XVII, 1953, стор. 42-48, 60-62; F. Dvornik, *The Slavs in European History and Civilization* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1962), стор. 23-40.

5. Брайчевський, *Походження Русі*, стор. 163-164.

6. Пор. Рыбаков, "Древние русы", стор. 23-104.

В такому контексті особливої ваги набирає питання про те, що це були за племена, які поклали спершу основу під Антський союз, а після його розвалу під Полянський чи Руський союз — Київську Русь. Назва "анти" стосувалася східних слов'ян, які заселяли територію між Дністром і Дніпром і були насправді відгалуженням великого слов'янського масиву у Східній Європі, відомого ще римським історикам під назвою венедів (Пліній Старший, Птолемей, Тацит). Це відгалуження, що охоплювало цілий ряд племен, було носієм черняхівської культури, і з ним пов'язано з часів III ст. назву анти. Найбільше згадок про анти маємо в готського хронікара Йордана (VI ст.) й у візантійського історика Прокопія Кесарійського з того ж самого часу.

Наші інформації про анти і Антський союз дуже обмежені. Згоджуючися з думкою, що під антами треба розуміти південно-східних слов'ян, М. Грушевський відкидав погляд, мовляв, "анти — це ім'я якоїсь політичної організації ... Одиноке можливе об'яснення — це що поділ VI ст. на слов'ян і антив відповідав двом особітим етнографічним слов'янським галузям... Анти в нашій матеріалі — це полуднева частина східної галузи, тобто представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер зовемо українською. Все промовляє за тим ототоженням антив з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю... в антах маємо предків українських племен".⁷ Коли йдеться про політично-соціальну структуру антських племен, то, згідно з Прокопієм, у них переважало своєрідне народоправство. Вирішальним чинником було племінне віче, влада князя чи царя була обмежена. За Прокопієм, анти "здавна живуть у народоправстві, і тому щастя і нещастя в житті у них вважається справою спільною".⁸

Враховуючи реакцію на анти в візантійських джерелах, треба припускати, що Антський союз являв собою на той час досить серйозну військову силу, на яку зважала Візантія. Анти часто нападали на візантійські провінції, а також ставали на службу Візантії. Однак, як зазначає археолог Я. Пастернак, антські племена в основному були хліборобами. Цей факт стверджують окремі візантійські автори (наприклад, Псевдо-Маврикій) і археологічні розкопи, у ході яких були знайдені залізні

7. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 176-177. *Кембріджська історія Середньовіччя* подає, що анти — це "неслов'янський народ завойовників", який опанував деякі слов'янські племена та довгий час ними володів. Цей "народ завойовників" асимілювався, подібно до інших завойовників — германців і кочовиків. [Cambridge Medieval History, 8 т. (London: Cambridge University Press, 1911-1936), т. II, стор. 431.]

8. *Історія Української РСР*, т. I, стор. 33.

наральники, серпи та ротаційні жорна. Анти також плекали худобу і знали ремесло, зокрема вміли витоплювати і обробляти залізо, займалися ганчарством і золотарством.⁹

Як ми вже згадували, антські племена були носіями т. зв. черняхівської культури, яку М. Брайчевський окреслює найбільш "компактним, монолітним і масштабним" культурним явищем за всю історію Східної Європи до утворення Київської держави. З цих міркувань він також робить і висновок, що "носієм її, безперечно, був єдиний і сильний народ, що відігравав виразну роль в історичному розвитку Східної Європи".¹⁰ З цим поглядом згоджується також і Ярослав Пастернак, пишучи, що "ранньослов'янські племена антів розвивали в Україні свою політично-соціальну організацію і культуру в добі великого переселення народів".¹¹ Російський історик Б. Греков, пишучи про утворення Руської держави, згадує про антів, що жили "головним чином на Підкарпатті і на Подніпров'ї" і були "тим самим народом, який пізніше утворив Київську державу".¹²

Востаннє згадується про антів у документах під датою 602 року і з цього часу аж до появи назви "Русь" і "руська земля" в першій половині IX ст. (*Життя Георгія Амастрідського*) і в другій половині IX ст. (послання патріярха Фотія), у зв'язку з нападами Київської Русі на візантійську територію і на саму Візантію у 860 році, нічого ближче не відомо про те, як і коли після розпаду Антського союзу знову визріла думка про об'єднання південно-східних племен, не рахуючи згадки арабського автора Масуді про державу Валіану з королем Маджаком на території сучасної Волині.¹³

---

9. Я. Пастернак, *Археологія України: первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами* (Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1961), стор. 510-514.

10. Брайчевський, *Походження Русі*, стор. 74.

11. Пастернак, *Археологія України*, стор. 510.

12. Б. Д. Греков, "Образование русского государства", *Известия Академии наук СССР, Серия истории и философии*, ч. 3, 1945, стор. 134.

13. М. Брайчевський пов'язує назву "Русь" з ім'ям "Рос", що було позначенням, як каже він, якоїсь етнічної групи на північно-східному Причорномор'ї, про що є згадка у сирійського автора Псевдозахарії (VI ст. н. е.). Ця група належала до племен сармато-аланського походження, історія яких була зв'язана з історією слов'ян. [Брайчевський, *Походження Русі*, стор. 161.]

С. В. Юшков, з свого боку вважає, що "початково русь — це ті соціальні групи, які почали виникати в період розкладу первісно-общинного устрою у східних слов'ян і в дальшому почали поселюватися у містах. Русь — це родова панівна верства слов'янських племен, торгівці, торгівці невідьниками, великі ремісники, дружинники ... Города, де

Вістки про Русь з IX ст. вказують на те, що на той час (тобто вже в першій половині IX ст.) Русь являла собою значну військову силу, яка почала загрожувати безпеці Візантійської імперії, нападаючи на малоазійські береги Чорного моря. Візантійські джерела знають про Русь, як "народ, про який так часто говорять, що він перевищує всі інші щодо нелюдності і войовничості" (патріарх Фотій). Враховуючи ці навіть дуже незначні інформації з IX ст., можна зробити висновок, що до зформування Русі, як чергового центру південно-східніх слов'ян, мусіло дійти багато скоріше. Багато світла на цей процес кинули нові археологічні досліді, які одночасно уможливлюють краще зрозуміти і ту частину *Повісти временних літ*, де йде мова про племена й утворення Київської держави.

Археологічні досліді виявили, перш за все, що з занепадом Антського союзу почався занепад черняхівського культурного типу. Нові культурні типи показують, як відзначив М. Брайчевський, "певну перебивку в розвитку матеріальної культури".¹⁴ З нових культурних типів на окрему увагу заслуговують культури пастирська і волинцева з пам'ятками комплексу пальчастих фібул, поширеними на території Середнього Подніпров'я з Києвом та у значній частині лісостепового Лівобережжя. Справа в тому, що пастирсько-волинцева культура збігається з територією Русі у вузькому розумінні слова або інакше — її носієм була етнічна група, яка увійшла в історію з ім'ям Русь. *Повість временних літ* знає, як відомо, цілий ряд "племен", які "иміяхуть бо обычая своя, и законы отець своих, и предания, каждо своя норовь" і свої "княжения", тобто своїх володарів чи князів, але у той сам час, упродовж VII-VIII ст., на Середньому Подніпров'ї, де жила частина антів, формувалася нова політична одиниця, яка об'єднала всі ці племена в один союз з осідком у Києві.

Хоч *Повість временних літ* пов'язує утворення Київської Русі з опануванням Києва норманськими завойовниками-варягами в другій половині IX ст., фактичний розвиток подій був цілком інший, і він тісно в'яжеться з процесом формування Русі у VII-VIII ст. на цій території, що відома в історії як Русь у вузькому

поселювалася русь, ставали першими і головними центрами клясового суспільства. Русь складалась з слов'ян різних племен, але в її середовищі були й іноземні елементи". [С. В. Юшков, *История государства и права СССР*, 3 вид. (Москва: Гос. изд. юридической литературы, 1950), т. I, стор. 70.] Пор. також І. Шаскольський, "Про деякі сучасні буржуазні концепції в питанні про походження слова "Русь"", *Український історичний журнал*, ч. 7, 1967, стор. 102.

14. Брайчевський, *Походження Русі*, стор. 167.

розумінні.¹⁵ Щоб цілком зрозуміти ідею цієї Русі, треба, як пише Б. Рыбаков, "перескочити через рубіж літописних і археологічних даних X-XII ст. і відійти на кілька століть у минуле".¹⁶ Розпочатий ще в період Антського союзу процес консолідації південно-східних племен не припинився з його упадком, а тільки уповільнився. Середньодніпровська частина антів розвинула політичну організаційну структуру, яка виявилася спроможною не тільки поновити консолідаційний процес, але його успішно завершити за панування князя Володимира Великого.

Початок формування Русі можна віднести до часу прибуття в околиці нинішнього Києва антського князя Кия, який десь на переломі VI і VII ст. побудував на київській горі замок-городище і зробив існуючу там оселю "своїм городом", або "городом Кия" — Києвом. У висліді археологічних дослідів стверджено факт існування на цей час такого городища Кия, який після поразки у війні з аварами і без успішного намагання збудувати такий замок над Дунаєм, близько границь союзної Візантії, обрав безпечно від аварів місце в районі середнього Подніпров'я. Згідно з розповіддю *Повісти временних літ*, Кий "княжаше в родѣ своемъ", був гостем візантійського імператора і "велику честь приялъ от царя". Коли ж він "приде къ Дунаеви, и възлюби мѣсто, и сруби градокъ маль, и хотяше сѣсти с родомъ своимъ, и не даша ему ту близь живущи; еже и донынѣ наречють дунайци городище Киевецъ. Киеви же пришедшо въ свой градъ Киевъ, ту животъ свой сконча; и братъ его Щекъ и Хоривъ и сестра их Лыбедь ту скончашася".¹⁷

У *Повісті* хронологія подій помилкова, бо, як відзначає М. Брайтчевський у книжці *Коли і як виник Київ?*, "нагромадження даних дозволяє зробити висновок, що діяльність Кия, а разом з тим побудова Київського городища, припадає на відрізок часу між 60-ими роками VI і 30-ими роками VII ст. — хронологічна точність цілком достатня, наскільки будівництво укріплень взагалі є

15. Як відомо, літописи Київської доби виразно розрізняють два поняття Русі: Русь у вужчому (властивому) розумінні і Русь у ширшому розумінні. У першому випадку маємо справу з Руссю, територія якої включала райони Києва, Переяслава, і Чернігова, а в другому — це була Руська держава, що охоплювала у своїх границях всі східнослов'янські племена з додатком неслов'ян, коротко — Київська імперія. За весь час існування Київської держави (об'єднаній чи як системи удільних князівств) було прийнято вважати за властиву Русь тільки ту частину Київської імперії, яка цій імперії дала початок, тобто середню Наддніпрянщину і Сіверянщину з Києвом, Переяславом і Черніговом.

16. Рыбаков, "Древние русы", стор. 40.

17. *Повесть временных лет*, 2 т. (Москва: Изд. Академии наук СССР, 1950), т. I, стор. 13.

справою доволі довгою і ніколи не вміщається в рамках кількох років".¹⁸

Формування нового політичного південнослов'янського об'єднання чи союзу з осередком у Києві розтягнулось, як це ми вже відзначали, на час VII і VIII ст., і щойно на переломі VIII і IX ст. це об'єднання розвинулося до такої міри, що стало силовим чинником у Південно-Східній Європі і одночасно загрозою для найбільшої тоді Візантійської імперії. Очевидно, це могло статися тому тільки, що Русь, закріпившись на своїй оригінальній території Середнього Подніпров'я і басейну Росі та Тясмина, не обмежилася нею, а поширила "союз" і на інші племена, про які згадує *Повість временних літ*. Б. Рыбаков у своїй довідці про "древніх русів" вказує на те, що "природніше всього є визнати, що під полянами древній автор IX-X ст. розумів не маленьке плем'я в околицях Києва, а цілий ряд східнослов'янських племен, з котрих передусім треба назвати племена, розміщені безпосередньо між відомою нам землею київських полян і землею ляхів, тобто деревлян, волинян, білих хорватів. Тоді область 'слов'янської мови' стане компактною. Але цілком можливе, що в Полянський союз входили й інші східнослов'янські племена (наприклад, сіверяни, уличі, тиверці, може, навіть в'ятичі?). Центр землі був у Києві; легенди про діяльність Кия можна правдоподібно пов'язати з подіями третьої третини VI ст."¹⁹

Ніяких даних не збереглося про те, як відбувався процес формування "союзу" під керівництвом перших київських князів,

---

18. М. Ю. Брайчевський, *Когда и как возник Киев?* (Київ: Наукова думка, 1964), стор. 82.

19. Рыбаков, "Древние русы", стор. 48. У цьому контексті важливим є питання назв "поляни" і "полянська земля". Досить довго назву "поляни" ідентифікували з жителями Київської землі, вважаючи полян за одне з племен, за інформаціями *Повісти временних літ*. Про полян як "плем'я" говорить також М. Грушевський, пишучи про полянську землю, як "вузький клин, висунений між сіверянами і деревлянами", на якому на границі був положений Київ. [Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 389 і т. II, стор. 255-256.] У новій інтерпретації назва полян не стосується окремого племені, а є збірною назвою для південно-західніх літописних "племен": уличів, тиверців, волинян, дулібів, бужан і білих хорватів. Іншими словами, йдеться про "союз племен" колишньої антської групи, який в історії Русі відіграв особливу роль. За М. Брайчевським, правильна інтерпретація *Повісти временних літ* виявляє, що літописець знав тільки такі "племена", список яких був адекватний поняттю "східні слов'яни": поляни, сіверяни, деревляни, дреговичі, полочани (тобто кривичі), ільменські словени. У списку немає радимичів і в'ятичів, а також — жодного з південно-західніх "племен". Вони включалися в збірній назві "поляни". [Брайчевський, *Походження Русі*, стор. 146-147.]

але з матеріалів, що стосуються вже X ст. і збереглися у літописах, можемо здогадуватися, що весь цей процес був дуже складний, і дуже часто треба було його в більшій чи меншій мірі поновлювати, зокрема при зміні князів. Окремі племена не дуже радо бажали бути членами "союзу", бо з цим пов'язувалися різні зобов'язання, передусім сплачування данини. Форма залежності окремих племен від Києва була різна. Одні були тільки своєрідними "союзниками" і не платили данини, а лише виставляли дружину, яка йшла у военні походи під командуванням київського князя. Інші мусіли платити данину, але продовжували зберігати самоуправу і мати власного племінного князя. У випадку повної залежності київський князь вислав у дану землю свого намісника, який управляв нею від його імені. Ці різні форми залежності від київського центру збереглися практично до другої половини X ст., коли князь Володимир Великий зліквідував племінні окремішності і поусував племінних князів, висилаючи у всі землі своїх намісників.

Однак, хоч і як цей консолідаційний процес серед східноєвропейських слов'ян відбувався, вирішальну роль у ньому відіграла Русь у вужчому значенні цього слова. Цей факт на століття утривалився у народній пам'яті і також знайшов своє віддзеркалення у пізніших писаних документах. Приблизно до XII ст. народ з поняттям Русі утотожнював властиву колиску Руської держави: середню Наддніпрянщину і Сіверщину з містами Києвом, Переяславом, Черніговом. До того часу ані Галич, ні Володимир Волинський на заході, ні північні Смоленськ, Полоцьк, Псков і Новгород над Ільменським озером, що був найважливішим суперником Києва за весь час існування Київської держави, не зважаючи на роль, яку ці центри відігравали в житті Київської держави, і на місце, яке вони в цій державі посідали, не претендували на назву Русь.²⁰

---

20. М. Грушевський вказує на те, що Русь властива, чи "Київщина під іменем Русі, Руської землі, протиставляється ще в XI-XII ст. не тільки північним та східним землям (Новгороду, Полоцьку, Смоленську, Суздалю, в'ятичам), а й українським, навіть найближчій, нерозривно зв'язаній з полянською в одну політичну цілість Деревлянській землі ... маємо факти, де Київщина під іменем Русі протиставляється Волині, Галичині: для галичан київське військо — 'руське' військо, київські бояри — 'руські' бояри, в протиставленні галичанам..." [Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 190-191.] У літописі подибуємо часто фрази з таким протиставленням, як, наприклад, Святослав Ольгович з Новгорода тікає "в Русь к брату", до Києва, полоцькі князі не слухають Мстислава, коли він кликав "в Рускую землю в помощь" (до Києва), князь Юрій їде із Суздаля в Київ, "в Русь" тощо.

Очевидно, існували об'єктивні внутрішні і зовнішні умови, які сприяли тому, що середня Наддніпрянина стала таким державно-формуючим осередком на території Східньої Європи, а в першій мірі у тій частині, яку заселювали слов'янські племена, що дали початок Антському союзові і з усіх східньослов'янських племен перші вийшли на історичну арену — уличі, тиверці, дуліби, волиняни, бужани і білі хорвати, тобто "полянський комплекс". Саме положення Києва над Дніпром, великим водним шляхом з півночі до Чорного моря, тобто на територію Візантії, і на стику трьох великих племінних територій: деревлянської, сіверянської і улицької, а разом з цим деяка віддаль від степової зони, яка була в той час відкритим полем для азійських кочовничих орд — все це зумовило, що група середньодніпровських антів під проводом династії Кия могла взяти на себе далекосяжну в наслідках, історичну ініціативу на полі консолідації спершу південно-східніх, а відтак всіх східніх слов'ян в одній великій державі.

Політична консолідація Київської Русі у вужчому, а відтак і в ширшому розумінні, супроводилася завершенням етногенези окремих народів у Східній Європі, першим етапом якої було завершення етногенези руського (українського) народу. У пов'язанні з цим знаходимо відповідь на засадниче питання розвитку також таких народів, як білоруський і російський, сучасні території яких упродовж якогось часу входили до складу Київської руської держави.

Як відомо, російська дореволюційна (царська) історіографія не визнавала окремішності українського і білоруського народів, а Київську Русь вважала першим, початковим етапом російської національної історії. Під таким кутом російські історики інтерпретували всі факти і події минулого у Східній Європі, вважаючи українців і білорусів своєрідними відмінами російського народу. При цьому вони зручно послуговувалися терміном "русский" і "русская земля", нав'язуючи в цей спосіб до Київської Русі і "Руської землі", тобто до назв Київської держави Рюриковичів. Радянська російська історіографія, визнаючи вже окремішність українського і білоруського народів, обрала дещо інший шлях, висунувши відому формулу про "давньоруську народність як спільного предка трьох народів: російського, українського та білоруського". Згідно з радянсько-російською офіційною інтерпретацією, всі ці три народи оформилися в окремішні етнічні групи щойно по упадку Київської держави, у висліді специфічних об'єктивних зовнішніх умов.

Ще в 1904 році М. Грушевський у своїй *Звичайній схемі руської історії та справі національного укладу історії східнього слов'янства* заперечив тезу про єдність східньої слов'янщини,

приймаючи за основу історії східнослов'янських народів факт окремишнього зформування й існування етнічних груп — української, білоруської і російської — безпосередньо по розселенні слов'янських племен. Археологічні досліді, проведені за останні десятиріччя, цілком підтверджують цю тезу М. Грушевського, і вислів цьому дали посередньо навіть самі радянські історики й археологи, які, продовжуючи говорити про "давньоруську народність як спільного предка російського, українського і білоруського народів", одночасно вказують на етнічну диференціацію східних слов'ян ще за передісторичних часів (П. Третяков, Б. Рибаків, М. Брайчевський).

М. Брайчевський, згадуючи формулу "давньоруської народності, як спільного предка росіян, українців і білорусів", правильно зауважує, що така формула "спрощує проблему". Ідучи за нею, пише він, треба було б визнати, що предками сучасних українців були в однаковій мірі і поляни, і сіверяни, і кривичі, й ільменські словени, а предками сучасних росіян також південно-східні полянські племена. (Керуючися такими міркуваннями, і щоб усунути цю нелогічність, він "викував" змінену фразу про "Русь" — спільний період (або етап) в історичному розвитку трьох східнослов'янських народів".²¹ Іншими словами, не може бути й мови, коли говоримо про давню Русь, що маємо справу з єдиною етнічною спільністю у Київській державі, яка включала б усі східнослов'янські племена, як це намагається представляти радянська офіційна історіографія (Б. Греков).

Зафіксований у *Повісті временних літ* поділ східних слов'ян на "племена" має набагато глибший і цілком відмінний характер, бо насправді не йдеться тут про племена у звичайному цього слова значенні, а про вже зформовані етнічні спільності з виразними від найраніших літ трьома окремими епіцентрами: південним, північно-східним і північно-західним. На це звернув був увагу ще до першої світової війни російський історик А. Спіцин, пропонуючи карту "племінної" структури Русі, а у 30-их роках докладніше з'ясував цю проблему П. Третяков, спираючися на археологічні досліді. У статті "Східнослов'янські племена" (1953) він оцінює літописні "племена" як "давні племінні і етнічні об'єднання східного слов'янства". За його словами, "є безсумнівним, що поляни, деревляни, дуліби й інші об'єднання слов'янського Правобережжя помітно відрізнялися від північних і східних племен не тільки своїм своєрідним життям, а й соціально-політичною і етнічною структурою ... Можна висловити лише припущення, що,

21. Брайчевський, *Походження Русі*, стор. 189.

поперше, племена Правобережжя у VIII-IX ст. являли собою відносно однорідну групу... і, подруге, політичні об'єднання правобережного слов'янства носили дещо інший характер".²²

Сьогодні треба вже вважати безспірним, що, не зважаючи на існування у Східній Європі Київської імперії Рюриковичів, історичний процес розвитку літописних "племен" розвивався, як зазначає М. Брайчевський, у трьох окремих групах, "навколо трьох епіцентрів", а коли йдеться про окремі групи, то "головним ядром у формуванні української народності був полянський лісостеп; російської — верхів'я Дніпра, Оки і Волги; білоруської — область дреговичів та полочан". Той же автор пише, що, "враховуючи відсутність суцільних міграцій протягом IX-XIII ст. і загальну сталість населення... можна твердити, що в процесі етнічної агломерації традиція генетичної спадковості мала значення основного фактора, і що, отже, предками кожного з трьох сучасних східнослов'янських народів було передусім населення тих земель, які в пізніші часи утворили їх етнічні території".²³

Іншими словами, коли ми говоримо про Київську Русь у вужчому розумінні і про міжплемінний союз полян (уличі, тиверці, дуліби, волиняни, білі хорвати), до яких відтак приєдналися значні частини деревлян і сіверян, то ми говоримо про дійсних предків виключно українського народу, які вперше появились на історичній арені під назвою Антського союзу. Це і є суть оригінальної тези М. Грушевського про те, що етнічне розмежування предків українського народу від їхніх сусідів на півночі наступило ще за докиївського періоду, безпосередньо після розселення слов'ян, хоч процес самої консолідації ще тривав відносно довгий час.²⁴

З питанням етногенези Русі тісно в'яжеться ще одне питання, що стосується місця і ролі норманських завойовників, т. зв. варягів. *Повість временних літ* пов'язує утворення Київської держави з фактом захоплення Києва варязькими дружинами під проводом князя Олега в другій половині IX ст. Ця інформація *Повісти*, яку довгий час приймали без глибокої критичної застави історики і яка лягла в основу т. зв. норманської теорії постання Київської Русі і Київської держави Рюриковичів, не має

---

22. П. Н. Третьяков, "Восточнославянские племена накануне образования Киевского государства", *Известия Академии наук СССР, Серия истории и философии*, ч. 3, 1945, стор. 160-162.

23. Брайчевський, *Походження Русі*, стор. 189.

24. Пор. також М. Чубатий, *Князя-Русь-Україна*, стор. 23-38, 54-68.

стійкої наукової основи, а останнього часу навіть найбільші прихильники "норманізму" у Східній Європі мусіли перед обличчям фактів дуже ґрунтовно модифікувати цю теорію. Не йдеться тут, очевидно, про заперечення факту появи норманів у Києві і їх ролі у Київській державі, але ця їх роль мусить бути узгляднювана у загальному контексті формування Київської Русі, що, як ми бачили, значно випередило прибуття на середнє Подніпров'я норманських ватаг. Так, до речі, розумів цю роль варягів у Київській Русі М. Грушевський, пишучи про "чимале, хоча б і служебне значення" варязьких дружин, які, "крім воєнного значення ... мусіли зробити прислугу київським князям ще у сфері, про котру найменше знаємо — внутрішньої управи. Чи київська династія вийшла з громадських князів, підпорядкованих колись волі громади, чи з яких узурпаторів, — в кождім разі в розвою її влади в середині самої землі мусіли важну роль відограти ці чужі, не зв'язані з громадою норманські дружини, на котрі опералися князі в IX і X ст.". ²⁵

Пряме пов'язання етногенези українського народу з слов'янськими племенами антів і Київською Руссю передрішує відповідну інтерпретацію історії українського народу, а в першій мірі того періоду в його історії, що стосується княжої доби, тобто, українського середньовіччя. Це в однаковій мірі стосується також й історії української політичної думки, яка таким чином мусить включати період Київської Русі і мусить для повноти образу узгляднювати все те, що ми можемо знати про часи, що передували Київській Русі на українській території, зокрема про добу, коли почав існувати і вперше вийшов на історичну арену Антський союз, на який склалися племена — безпосередні предки українського народу.

КИЇВСЬКА РУСЬ НАПЕРЕДОДНІ КОНСОЛІДАЦІЇ

Найдавніші київські історичні джерела мало мають такого фактичного і достовірного матеріялу, на основі якого можна було б відтворити у повному засягу суспільно-політичну структуру всіх тих земель, на яких почалися політичні консолідаційні процеси, що завершилися зформуванням Київської держави. Це в однаковій мірі стосується і полянського Антського союзу і пізнішого київського союзу племен та формування Київської Русі як основного ядра майбутньої Руської держави у Східній Європі.

---

25. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 399-400.

Очевидно, що без таких даних не легко є відтворити систему поглядів і політичних концепцій, які мусіли визрівати разом з специфічними консолідаційними плянами, ініційованими чи то окремими племенами, чи племінними вождями тих часів.

При обговоренні етногенези українського народу ми вже вказували на деякі характеристичні прикмети суспільно-політичної структури предків нашого народу, про які залишили нам деяку інформацію іноземні подорожники, хронікери та історики. Йдеться тут про типову картину суспільного ладу, що його ціхувала своєрідна воєнна демократія, з громадськими вічями, виборами воєначальників і одночасним суцільним роздрібненням на відносно невеликі числом громади, які зберігали повну самоуправу і самостійно вирішували свою долю. Основою такої громади була вужча чи ширша патріархальна родина, яка на початках входила до складу перехідної "ланки" — роду, системи кількох вужчих родин під управою найстаршого в роді. З розвитком громади як територіяльної одиниці зникли родові відносини, при чому суспільну функцію роду перебрала на себе громада ("верв"). Черговим і вищим ступенем у суспільно-політичному розвитку предків українського народу було започаткування ширшої суспільної організації — городів, які відіграли виключно важливу роль у процесі консолідації Київської держави.

Іноземні автори у свідченнях про предків українського народу зареєстрували ряд позитивних і негативних фактів. У першій мірі чужинні спостерігачі відзначають їхню свободолюбність, що межує з своєрідною анархією. Коли Маврикій пише про антів, що вони "не хочуть нікому служити або бути під властю", то Ібн-Якуб додає, що "слов'яни — люди відважні та войовничі і при солідарності могли б взяти верх над будь-ким", але з-за порізнености відокремлених племен вони не можуть відіграти важливішої ролі. Відзначивши свободолюбність слов'ян, Маврикій підкреслює, що їм бракує згоди, при впертості та небажанні підпорядкувати свій індивідуальний інтерес загальному інтересові, свою думку — загальній думці, у висліді чого між ними часто доходить до конфліктів і кривавих зударів. Крім того, пише Маврикій, вони не вміють додержувати умов, легко їх порушують.²⁶

Очевидно, такі прикмети характеру аж ніяк не сприяли розвитку сильної політичної організації серед антів і відтак на початку у Київській Русі, доказом чого є факти відносно скорого розпаду тих міжплемінних об'єднань, які в оборонних цілях чи з метою наступу на сусідів організувалися і навіть ставали

26. Цит. за Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 311-312.

загрозою для такої імперії, як Візантійська. Одначе, не зважаючи на неуспіхи в намаганнях утворити міжплемінний союз на землях сучасної України в середині I тисячоліття н. е., ці намагання виявляють певні політичні погляди вже на вищому рівні, коли йдеться про форму оборони зайнятих земель.

У цьому контексті треба б бачити засновок ідеї про потребу мати відповідного племінного чи міжплемінного зверхника, князя, який міг би не тільки забезпечити єдність племені і міжплемінного союзу, але також бути воєначальником у війнах з сусідами. Для індивідуалістично наставлених антів це вже був значний поступ, хоч віча громад ще довго продовжували бути найвищими чинниками адміністративного і законодавчого порядку серед антських племен.²⁷

Вирішальним моментом, який насправді поклав реальну основу під політичну консолідацію східнослов'янських земель, була організація городів, які в короткому часі перетворилися на провідні осередки окремих земель, стали їхніми політично-адміністративними, економічно-торговельними і культурними центрами. *Повість временних літ* зберегла до наших днів розповідь про заснування міста Києва, пов'язуючи з цим фактом початок Київської Русі. Археологічні дослідження виявили існування на землях сучасної України понад 1000 городищ — укріплених

---

27. В. Пашуто відзначає, що "віче — *один з найбільш архаїчних інститутів народовластя". [*Древнерусское государство и его международное значение* (Москва: Изд. Наука, 1965), стор. 33.] М. Грушевський, подавши за Прокопієм опис одного такого віча в антів, пише, що "на подібних ширших вічах мусіли рішатися взагалі всякі справи, що вимагали солідарної діяльності племен, чи груп родів, як спільна війна, організація воєнних сил, вибір спільного вождя з-поміж племінної старшини і т. д. 'Всякі справи, добрі чи злі, віддаються на рішення громади', каже Прокопій". [Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 371] Інститут віча, як відомо, виявився незвичайно тривалим у Київській Русі і відограв у різних землях її часто дуже важливу роль своєрідного "контрольного" і "законодавчого" органу, що його мусіли поважати князі. "З історичного становища, — пише М. Грушевський, — з цих двох чинників (віче як орган громади і князь з дружиною — М. С.) віче було елементом і давнім і новим — властиво давнішим... Політична сомоуправа була безперечно річ дуже давня — про племінну самоуправу говорить ще Прокопій, але, з другого боку, зформування землі-волости, як замкненого політичного організму і перетворення гегемонії міста у формальну владу, з залежністю від нього пригородів, з рішучим голосом міста в справах всієї землі, обов'язковим для пригородів — всі ці моменти, на яких полягала пізніша діяльність віча, зформувалися правдоподібно вже під впливом князівсько-дружинного устрою". [Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III, стор. 209.]

міст (городів), при чому багато з них своїми початками сягають далеких доісторичних часів. Початки київського городища, як ми вже відзначали, відносять на кінець VI або початок VII ст. н. е.

За словами М. Грушевського, "для дальшої еволюції відносин мали значення ті городи, які зв'язували більші групи осад, і тим більше було їх значення, чим більші були ці групи й зайняті ними території".²⁸ Городи-міста з початкових городищ, чи оборонних замків, розвинулися на адміністративні центри племінних земель та на центри активного господарського життя, торгівлі та ремесла, прискіпували процес об'єднання окремих племінних груп, а відтак і міжплемінного об'єднання. Поширення і розвиток городів-міст на землях Київської Русі від дуже раннього періоду були особливістю Київської Русі, яка відрізняє її від інших державних формацій того часу в Європі, де не міста, але маєтки окремих феодалів були найважливішими осередками політичного і господарського життя аж приблизно до XII ст.²⁹

Що політично являла собою Київська Русь напередодні консолідації, довідуємося з *Повісти временних літ*, автор якої намагався дати відповідь на питання про те, "откуда есть пошла

---

28. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 363.

29. На це звертає увагу Ф. Дворнік у книжці *Слов'яни в європейській історії і цивілізації*. Він пише, що "за часів Каролінгів і пізніше національна економіка Центральної Європи зосереджувалася довкруги маєтків аристократичних землевласників. Міста почали формуватися у багато пізнішому періоді, у XII ст., коли ремісники і купці знайшли своє місце в національній економіці. У Київській Русі ситуація була інакша. Торгівля могла розвиватися тільки у містах і ринок був місцем, де зустрічалися мешканці міста й околиці. Він скоро асоціювався з політичним життям й адміністрацією... Найважливішими громадянами були, цілком природно, купці, які часто мали значний вплив на економічне і політичне життя держави... Важливість міста в національному житті ілюструє існування віча, міських зборів, інституції, що була характеристична для Київської Русі". [Dvornik, *The Slavs in European History and Civilization*, стор. 220.]

У договорі з 907 року є перелічені міста Київ, Чернігів, Переяслав Полоцьк, Ростов, Любеч і "прочая грады: по тем бо градом седяху велиции князи под Ольгом суще" [Б. Д. Греков, *Избранные труды*, 4 т. (Москва: Изд. Академии наук СССР, 1954), т. II, стор. 79.]

Греков як і вся радянська історіографія пов'язує постання городів (міст) на Київській Русі з "процесом феодалізації суспільства" [стор. 80], мовляв "город міг появиться тільки при наявності приватної власності, тобто в класовому суспільстві. Родоплемінний улад не знає городів в стислому значенні терміну. Поява городу означає розвал родово-племінного устрою" [стор. 81]. На тему городів-міст в давній Русі див. М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, 2 вид. (Москва, 1956), який однак не згоджується з теорією про панівне значення торгівлі у процесі творення міст на Русі.

Руская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть". Розповідаючи про заснування Києва, *Повість временних літ* віднотує, що "подем же жившемъ особѣ и володѣющемъ роды своими, иже и до сее братѣ бяху поляне, и живяху каждо съ своимъ родомъ и на своихъ мѣстѣхъ, владѣюще каждо родомъ своимъ". По смерті князя-засновника Кия і його брата та сестри "и по сихъ брати держати почаша родъ ихъ княженъе в поляхъ, а в деревляхъ свое, а дреговичи свое, а словѣни свое в Новѣгородѣ, а другое на Полотѣ, иже полочане. От нихъ же кривичи, иже сѣдять на верхъ Волги, и на верхъ Двины и на верхъ Днѣпра, их же градъ есть Смоленскъ, тудѣ бо сѣдять кривичи. Таже сѣверъ от нихъ".³⁰

Згідно, отже, з літописцем, територія Київської Русі перед остаточною з'єднанням в одній державі ділилася на окремі самоуправні "племінні" князівства, яких було шість: поляни, деревляни, словени, кривичі, полочани, сіверяни, чи вісім, коли дочислити в'ятичів і радимичів, щодо яких літописець сумнівався, вважаючи їх "ляхами". Полянське або Київське князівство і, можливо, також й інші "племінні" князівства були у той час насправді міжплемінними об'єднаннями, в середині яких відбувалися місцеві консолідаційні процеси. З цього погляду найбільше розвинутою була Київська Русь (Полянський союз), що вже асимілювала у меншій чи більшій мірі уличів, тиверців, бужан, дулібів, хорватів, волинян. Це знайшло своє віддзеркалення в тому, що *Повість временних літ*, реєструючи окремі факти процесу об'єднання Руської держави князями Олегом, Ігорем і Святославом, не містить згадки про боротьбу Києва з цими меншими племінними групами, не рахуючи частинно тиверців і зокрема уличів, яких підкорювати доводилося ще князеві Ігореві. Зате у літописі маємо розповіді про війни з деревлянами, сіверянами, радимичами, в'ятичами і про підпорядкування та данину, що її мусіли платити словени на чолі з Новгородом.

Політичний консолідаційний процес у Київській Русі під проводом київських князів виявляє не тільки ширший політичний світогляд самих князів і їхнього найближчого оточення, але також кристалізацію специфічних тенденцій, які відтак лягли в основу політики Києва, як східноєвропейського політичного центру, і уможливили вивершення етногенези окремих народів: українського, білоруського і російського. Хоч і які були б мотиви перших київських князів у їхніх початкових заходах підкорити владі Києва сусідні племена, вони мусіли дуже скоро усвідомити собі два основні політичні завдання, що їх вимагали інтереси Києва і безпека Київської держави:

30. *Повесть временных лет*, т. I, стор. 12-13.

1. Включення в орбіту безпосереднього впливу київського центру всіх східніх слов'янських земель і максимальне зміцнення цього впливу.

2. Встановлення політичних і торговельних зв'язків з сусідніми державами, у першій мірі з Візантією.³¹

У контексті цих двох основних завдань треба розглядати і оцінювати зовнішню і внутрішню політику київських князів, зокрема тих, про яких є згадки у наших літописах: Олега, Ігоря, Святослава і врешті Володимира Великого, на панування якого припадає завершення консолідаційного процесу. Політичне мислення на протязі формативного періоду Київської Русі було продуктом самого характеру держави, яка формувалася. Від найраніших часів це була, як зауважив Борис Крупницький, "експансія купця і вояка, здобичницького і торговельного характеру".³² Державу репрезентував вояк і купець, при чому вояк-дружинник включно з самим князем прекрасно розуміли важливість торгівлі і самі в ній брали активну участь. Київ здобув собі перше місце серед міст Східньої Європи в першій мірі тому, що з уваги на своє географічне положення "на шляху з варягів у греки", він мав незвичайно догідну базу для такої торговельно-добичницької експансії, як географічне положення забезпечувало таку ж догідну ситуацію для північного суперника Києва — Новгороду.³³

Підкорення окремих племен — слов'янських і неслов'янських — Києву тісно в'язалося з грандіозним пляном забезпечення за

---

31. Б. Греков дає таке уточнення політичних цілей і завдань київських князів: "1. Деревлянська, що включала питання визначення західньої границі, а це викликало значні загострення у зв'язку з тенденцією Польщі проникнути на територію Русі. 2. Хозарська, пов'язана з тим, щоб повернути загарбані хозарами руські землі і забезпечити свій південь від хозар. 3. Візантійська — дуже складна, бо тут доводилося Русі мати справу з давньою державою, з якою слов'яни боролися, починаючи приблизно з V ст. н. е., з державою, яка сильно потерпіла від інвазії слов'ян на Балкани і в Малу Азію, а врешті змінила фронт і стала робити заходи, щоб дістати від Русі воєнну допомогу. Врешті, Русь із свого боку потребувала тих продуктів, що їх вона могла дістати від Візантії. Культурна перевага Візантії, її культурні цінності, також не були малозначні для Русі. 4. Проблема Дунаю і Чорного моря". [Греков, "Образование русского государства", стор. 138.]

32. Б. Крупницький, *Основні проблеми історії України* (Мюнхен: УВУ, 1955), стор. 121.

33. Пор. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 282-305 і 396-398. який пише про "торгівлю як движучу силу" в Київській Русі і що "власне інтереси торговельні, потреби і рахунки київського купецького патриціату послужили тою пружиною, що пустила в рух політичне життя Києва і його системи" [стор. 397].

Києвом повного контролю торговельних шляхів з півночі на південь у Візантію, на захід і схід та південний схід. Цей план незвичайно чітко відтворює наш літопис, розповідаючи про війни князя Святослава Завойовника, який у відповідь на заклик жити в Києві і обмежитися обороною Київської землі від кочовиків, відповів: "не любо ми есть в Киевѣ быти, хочю жити в Переяславци на Дунаи, яко то есть середа земли моеи, яко ту вся благая сходятся: отъ Грекъ злато, поволоки, вина и овощеве разноличныя, изъ Чехъ же, из Угорь сребро и комони, из Руси же скоря и воскъ, медъ и челядь".³⁴ Коментуючи ці слова Святослава з літопису, М. Грушевський зазначає, що "це торговельне значення Болгарії, розуміється, було Святославові наперед відоме і він вмів добре його оцінити з погляду традиційної торговельної політики своєї династії".³⁵

Ані Святославові, ні його попередникам, ні його синові Володимирові Великому не пощастило здійснити цей план, але війни упродовж довгих десятиліть, що їх вони провадили на півночі, півдні, сході і заході своєї держави виразно засвідчують, що такий план існував і був важливою рушійною силою в таких чи інших діях окремих князів. Всі ці війни з сусідніми державами і народами і "примучування" східньослов'янських племен не були ні в якому разі випадковими явищами, а розміщувались у загальному плані поширення і забезпечення молоді держави.³⁶

---

34. *Повесть временных лет*, т. I, стор. 48.

35. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 467-468. Див. також Б. Д. Греков, *Избранные труды*, який пише: "Ми знаємо з *Повісти временных лет*, які були пляни у Святослава. Він не тільки збирався тут (у Болгарії) назавжди остатися, але і хотів на Дунай перенести свою столицю. Це зовсім не подібне на ненадійний вихід на берег кількох десятків чи навіть сотень озброєних моряків, що карколомно вивозять свою здобич, щоб її від них не відняли. Перед нами підготовлений похід на Дунай, який був так добре відомий слов'янам і антам ще в VI ст." [т. II, стор. 269].

36. Коли ми в такому світлі бачимо політику перших київських князів і коли так оцінюємо їхню ролю на шляху будівництва Київської держави, тоді ледве чи можна прийняти без ніяких застережень оцінку М. Грушевського, який написав: "Дід Володимира (тобто князь Ігор — М. С.) наложив головою як звичайний Raubritter (вояк-грабіжник — М. С.) за свої 'примучування' в Деревлянській землі... Батько Володимира (тобто князь Святослав — М. С.) загинув як лицар-авантюжник в далеких походах, оставивши пам'ять відіраного від ґрунту войовника-волоцюги". [Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 535.] Очевидно, приймаючи погляд деревлян, як про нього відзначено в літописі, князь Ігор, наприклад, "башеть бо яко волкъ въсхищая и грабя", але з погляду Київської держави й її інтересів "примучення" деревлян було кінцеве, і це

З цього погляду на особливу увагу заслуговують торговельні і політичні угоди Русі з Візантією за Олега, Ігоря, Святослава і Володимира. На той час Київська Русь уже могла не тільки домогтися наладнання торговельних, чи навіть союзних відносин з Візантією, але могла ставити далекосяжні вимоги, диктувати умови і забезпечувати за Києвом чималі угодніння, коли йшлося про торгівлю. За Володимира Великого Київська Русь вимогла від Візантії політичні концесії, приневоливши візантійських цісарів погодитися на посвоячення з Рюриковичами. В історії Київської Русі цей факт був чи не найбільшим тріумфом, який закріпив у свідомості населення Київської держави почуття гордості за Землю Руську, вислів чому дав пізніше, відзначаючи заслуги Володимира Великого, київський митрополит Іларіон, який наголошував зокрема той факт, що князь Володимир Великий панував у славній і загальновідомій землі. "Не в худе бо и не в неведоме земли влады чествоваша, но в Руской, яже ведома и слышима есть всеми конци земля", стверджував Іларіон у своїй похвалі Володимиру.

Слово о законі і благодаті митрополита Іларіона чи не найвимовніше засвідчує, що процес політичної консолідації Київської Русі, який тривав понад одне століття, успішно завершився і що в кордонах Київської держави зформувалася етнічна спільність, свідомо вже не тільки своєї окремішности, але й історичного посланництва. Порівнюючи князя Володимира Великого з римським імператором Константином Великим, основоположником східньоримської, візантійської імперії, митрополит Іларіон наче хотів вказати, що на сході Європи вже покладено тривкі основи під нову імперію — Київську Русь.

(Продовження в наступному числі)

київські князі прекрасно розуміли. Володимир Великий без таких попередників, як Олег, Ігор чи Святослав, які, як каже сам М. Грушевський, "збивали свою державу силоміць, самими ударами свого кулака" [там само], не міг би з таким успіхом і за такий короткий час забезпечити єдність держави й її суцільну консолідацію під зверхністю Києва. Політика перших київських князів, без уваги на її часом навіть авантурницький і здобичницький характер, ішла по лінії інтересів Київської Русі, ядра держави Рюриковичів, довкруги якого вони об'єднали східньослов'янські і неслов'янські землі.

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (II)

Михайло Сосновський

"РУСЬКА ЗЕМЛЯ" Й ОСНОВНІ ІДЕЇ ЇЇ ДЕРЖАВНОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

формування Київської держави тісно в'яжеться з кристалізацією поняття "Руської землі", спершу для означення Русі у вузькому значенні, а відтак у поширеному, яке включало не тільки Київщину, але й інші землі, що раніше входили до складу антського союзу племен. Поняття "Руської землі" розвивалося в загальному контексті державотворчого процесу на землях сучасної України, скоро ставши не тільки синонімом Руської держави, але й означенням, з яким населення цієї держави сполучало широкий комплекс ідей політичної й культурної окремішності, а навіть виключності. Свідомство цьому подибуємо у найстарших писаних пам'ятках: у *Повісті временних літ*, літературних творах, а також і в усній словесності. Аналізуючи кристалізацію поняття "Руська земля", можемо слідкувати за розвитком цілої системи політичних ідей, що складаються на це поняття "Руської землі" чи Руської держави.

Повість временних літ — це в розумінні її автора розповідь про "походження Руської землі", а під роком 6360 (852)³⁷ цей же автор відзначив, що тоді вперше вжито назви "Руська земля" Хоч би й яке було, однак, походження слів "Русь", "руський" і хоч коли б їх уперше застосовано до Київської держави, вони стали назвою народу і його держави з центром у Києві, обабіч Дніпра, по Червенські городи на заході, Дунай і Карпати на півдні, включаючи Тмутороканську Русь над Азовським (Сурозьким) морем і землі північно-західніх слов'ян та неслов'ян у залежності від Києва і київського великого князя. Договори князів Олега, Ігоря та Святослава з Візантією упродовж X ст. дають нам виразний

37. "Въ лѣто 6360, индикта 15 день, наченшю Михаилу царствовати, нача ся прозывати Руска земля. О семь бо увѣдахомъ, яко при семь цари приходиша Русь на Царьгородъ, яко же пишется в лѣтописаныи греческъмъ". [*Повесть временных лет*, 2 т. (Москва: Изд. Академии наук СССР, 1950), т. I, стор. 17.]

образ Київської Русі, як уже належно зорганізованої держави, яка у своєму розвитку досягнула такої сили і такого високого рівня, що могла диктувати умови замирення наймогутнішій тодішній імперії. Мало того, навіть невдалі воєнні походи не послаблювали значення Русі у такій мірі, щоб східні римські імператори зважувалися накидати київським князям упокорюючі умови перемир'я, що має особливу вимову, бо засвідчує, що державний консолідаційний процес на Русі у той час зайшов настільки глибоко, що його вже не могли завернути тимчасові невдачі.

Згадані міжнародні політичні документи виявляють наявність у Київській Русі вже високої політичної культури, що без сумніву була продуктом формованої і закріплюваної упродовж довшого часу політичної державної структури, правової системи, а також довшої політичної практики. Все це разом складалося на поняття "Руської землі", на чолі з великим князем і з "підвладними йому світлими боярами", "підручними світлими князями". Порівняно з "воєнною демократією" антів і початкового Полянського союзу племен — це вже був далекосяжний поступ, що уможливив Русі вихід на міжнародну арену за середньовічної доби.

Коли древній літописець вживав окреслення "Руська земля", то з контексту виразно бачимо, що він не мав на увазі географічної назви, а думав і писав про державу. Це питання досліджував М. Владимірський-Буданов, який навів ряд переконливих доказів щодо правильності такого погляду, стверджуючи, що "для юридичного визначення (терміну — М. С.) найважливіше є знати, як називають державу люди даного часу у трактатах, укладених між двома державами".³⁸ Староруські автори користувалися терміном "земля" для означення держави, і це не тільки щодо Київської Русі, але й щодо всіх інших країн, у тому числі Візантії, Польщі, Угорщини, Болгарії, Німеччини тощо. Таким чином, все те, що вони писали на тему "Руської землі", стосується Київської держави X-XIII ст.

Треба прийняти, що вже в середині IX ст. Русь являла собою територіально-політичну одиницю, яка почала здобувати для себе відповідну позицію у сусідстві з Візантією. Про перші ділові контакти між Візантією і Руссю інформують візантійські джерела, подаючи 839 рік. Візантія почала зважати на Русь щойно після великого руського походу на Царгород у 860 році. У виступі патріярха Фотія у зв'язку з цим походом маємо власне згадку про Русь як про більшу політичну одиницю, яка підпорядкувала собі інші народи. Із текстів збережених договорів з Візантією можна у якійсь мірі відхилити заслону від структури Київської Русі, що

---

38. Цит. за Б. Д. Греков, *Избранные труды*, 4 ↑. (Москва: Изд. Академии наук СССР, 1959), т. II, стор. 230.

своєю чергою, очевидно, уможливить нам принаймні дещо зорієнтуватися в тому, які провідні ідеї лягли в основу цієї державної і суспільно-політичної структури Руської землі.

Ми вже відзначали, що у початковій стадії політичної організації слов'янських племен характеристичною прикметою була "воєнна демократія" з вирішальним значенням зібрань (віч) "старійшин" окремих родів. Тільки у випадку особливої потреби таке віче уповноважувало одного з найвидатніших провідників тимчасово очолювати ціле плем'я чи союз племен. Коли минала потреба (закінчено воєнну виправу, відбито напад ворога), кінчалось зверхнє управління такого обранця віча, і знову кожен рід жив і діяв виключно у власному засягу. Період "воєнної демократії" закінчився в умовах консолідації Київської держави, а точніше — за переформування Полянського союзу племен на Київську державну організацію з центром у Києві і на чолі з князем, який на той час уже перестав спиратися на волю чи бажання віча, а спирався на силу своєї озброєної дружини.

Київський період — це період закріплення цілком нової концепції державної організації, в якій на перше місце висувається великий князь з відносно обмеженим гуртом найближчих співробітників. Коли в 911 році посла князя Олега підписували в Царгороді договір з Візантією, вони там уже виступали від імені "Олга, великого князя рускаго, и от всѣх, иже суть под рукою его, свѣтлых и великих князь, и его великих бояръ". Літописець записав у вступі до договору, що "посла мужи свои Олегъ построити мира и положити ряд межю Русью и Грекы, и посла глаголя..." Посли від імені князя Олега приймають ряд зобов'язань для всієї Руси, запевняючи візантійських імператорів, що ці зобов'язання будуть додержані, бо ми "не вдадим, елико наше изволение, быти от сущих подъ рукою наших князь свѣтлых никакому же соблазну или винѣ" і "подщимся, елико по силѣ, на сохранение прочих и всегда лѣт с вами, грекы, исповеданием и написанием со клятвою извещаемую любовь непревратну и непостыжну".³⁹

Вже тільки цих кілька коротких фраз вказують на те, що маємо в цьому випадку справу з домовленням чи угодою між урядами двох держав, які вважають, що в їхньому інтересі є зберігати мирні відносини і на основі цих мирних відносин розбудовувати торгівлю, а також лагодити всі спірні справи, якщо такі заіснують, про що ширше й іде мова в дальшому тексті договору 911 року. Подібну картину маємо на основі чергового договору з Візантією 944 року, який уклали послы великого князя Ігоря від його імені, як "от Игоря, великого князя рускаго, и от

39. *Повесть временных лет*, т. I, стор. 25-26.

всякая княжья и от всѣхъ людей Руския земля".⁴⁰ Знову ж у договорі 971 року, що його уклав з візантійським імператором князь Святослав, маємо аналогічне формулювання, яке віддзеркалює структуру влади у Київській Русі. Різниця тільки в тому, що попередні договори укладали послі від імени князів Олега й Ігоря, а у випадку договору 971 року князь сам укладає договір і бере зобов'язання та домовляється з грецьким імператором, але також від імени "бояр і усієї Руси". Там говориться:

"Азь Святославъ, князь руский, яко же кляхъся, и утвержаю на свѣщанѣ семь роту свою: хочю имѣти миръ и свершену любовь со всякимъ великимъ царемъ гречьскимъ, съ Васильемъ и Костянтиномъ, и съ богодохновенными цари, и со всѣми людьми вашими и иже суть подо мною Русь, боляре и прочии, до конца вѣка... Яко же кляхъся ко царемъ гречьскимъ, и со мною боляре и Русь вся, да схранимъ правая свѣщанья".⁴¹

У світлі цих договорів не доводиться сумніватися в тому, що Київська Русь під проводом своїх великих князів вступає у стосунки з сусідніми державами як визнана ними держава "руського народу", від імени якого має право і може говорити тільки київський великий князь. Він репрезентує "світлих бояр" і "підручних князів", що "сидять" у різних городах, і "всю Русь". З другого боку, ці ж тексти договорів засвідчують, що таким було розуміння "Руської землі" і між самим населенням Руси, включаючи, очевидно, пануючу династію Рюриковичів, княжу дружину, бояр і вільних людей на Русі.

Коли йдеться про державну структуру, то Київська Русь за часів свого найбільшого розвитку об'єднувала у своїх державних кордонах 22 різні етнічні групи, які творили територіальні одиниці з різною формою управління і залежності від Києва. Ядром цієї великої за територією держави була вужча Київська Русь, яка цю державу створила і її вдержувала під своїм контролем. У такій формі Київська Русь проіснувала не повних два сторіччя, тобто до смерті синів Ярослава Мудрого, Із'яслава, Всеволода і Святослава, відомого "княжого тріумвірату". Цього часу, однак, вистачило, щоб серед населення головного ядра, поширеного відтак на західні землі Галицького та Волинського князівств, закріпилася ідея єдності Руської землі і в більшій чи меншій мірі затерлися місцеві відосередні тенденції, враховуючи спільність етнічного підґрунтя.

Цей процес, однак, не поширився на північні і північно-західні території Київської держави, де ніколи не переставали жевріти, а

40. Там таки, стор. 35.

41. Там таки, стор. 52.

то й розвиватися, як у випадку Новгороду і Полоцьку, відосередні тенденції, що впливали з відмінного етнічного підложжя. Як засвідчують історичні пам'ятки, ніколи, за весь час існування Київської держави, не дійшло до перетоплення всіх східнослов'янських племен з додатком деякого числа неслов'янських груп, в одну етнічну спільність. Найвимовнішим свідцтвом цього є факт, що за час існування Київської держави назва "Руська земля" не прищепилася на північних і північно-східних землях, які у Київській державі лишилися до самого кінця "зовнішніми" територіями, політично залежними від Києва, але без того, щоб серед їх населення розвинулося почуття тісного зв'язку з Києвом. Мало того, коли ідея спільности Галицького князівства та Волині з Київським руським ядром остаточно перемогла на початку XIII ст., то якраз тоді завершився розрив між південною частиною Київської держави та її північчю та північним заходом.

Наскільки важливою для Київської держави була сама ідея "Руської землі", засвідчують політичні і літературні твори з доби роздрібнення цієї держави, з часів княжих міжусобиць, коли вже навіть почуття кровного споріднення між членами династії Рюриковичів почало практично зникати. У ці важкі і часто трагічні для Київської Русі часи єдиним елементом, що ще втримував живу думку про єдність Київської держави, поминаючи факт збереженої церковної єдності у формі Київської митрополії, була власне ідея "Руської землі", до якої постійно відкликалися окремі автори і якій найвимовніший вислів дав невідомий автор *Слова о полку Ігореві*, співаючи давнім "князям славу" і засуджуючи політику сучасних йому князів, через криволи яких "вѣци челоуѣкомъ скратишась", а "поганіи съ всѣхъ странъ прихощаду съ побѣдами на землю Рускую".⁴²

Ці відклики до "Руської землі", до єдності стають провідним мотивом писань того часу, починаючи від записаних літописцем слів Ярослава Мудрого, "самовластеця Русьстѣй землі", коли він ділив державу між своїми синами. Закликаючи їх жити у згоді і братній любові, Ярослав перестерігав синів перед взаємною боротьбою, бо в цей спосіб погублять Руську землю, "землю отецъ своихъ и дѣды своихъ, юже налѣзоша трудомъ своимъ великимъ".⁴³ В обличчі щораз то сильніших нападів половецьких орд на Русь бояри звертаються до князів Володимира Мономаха і Святополка, закликаючи їх припинити міжусобиці і стати на оборону своєї Руської землі: "Почто вы распря имата межі

42. *Слово о плъку Игоревѣ та його поетичні переклади і переспіви*. Видання підготував Леонід Махновець (Київ: в-во Наукова думка, 1967), стор. 106, 108.

43. *Повесть временных лет*, т. I, стор. 108.

собою? А погании губять землю Русьскую. Послѣди ся уладита, а нонѣ поидита противу поганымъ любо с миромъ, любо ратью".⁴⁴

На переломі XI і XII ст. ідея єдності Руської землі продовжувала бути важливим мотивом політичних заходів князів, але з смертю Мстислава Володимировича в 1132 році прийшов час остаточної переваги регіональних сепаратизмів у формі князівств-вотчин. Класичним прикладом політичної кризи в Київській Русі був з'їзд князів у Любечі 1097 року з "цілуванням хреста" і зобов'язанням припинити міжусобиці та осліплення теребовельського князя Василька Ростиславича безпосередньо після закінчення з'їзду, на якому князі говорили: "Почто губим Русьскую землю, сами на ся котору [распри] дѣюще? А половци землю нашу несуть розно, и ради суть, оже межю нами рати. Да нонѣ отселѣ имемся въ єдино сердце, и блюдем Рускыѣ земли".⁴⁵ Коли на той час ще не прийшло до поглиблення і загострення внутрішньої боротьби, то це сталося тому тільки, що серед численної вже династії Рюриковичів знайшлося ще двоє князів, які зуміли стати на сторожі загальноноруських державних інтересів, а навіть об'єднати у своїх руках майже 3/4 всієї території Київської держави. Володимир Мономах і його син Мстислав зупинили на понад 30 років процес розкладу Русі, але не змогли вже його відвернути.

Перші київські князі, зокрема починаючи з другої половини IX ст., здійснювали об'єднання східних слов'ян під зверхністю Києва дуже енергійно і часто навіть жорстоко, здавлюючи силою всякий опір. Походи князів Олега, Ігоря, Святослава, Володимира і княгині Ольги, що були диктовані загальною внутрішньою і зовнішньою ситуацією Київської Русі, забезпечили поширення влади Києва на значній частині східноєвропейського обширу. Київські князі мали активну підтримку у цій своїй політиці з боку боярської верхівки, купців, дружинників, які здавали собі справу з широкими можливостями, що відкривалися перед ними з таким поширенням і закріпленням Київської держави.

За цього періоду власне й зародилася ідея Руської землі. Літописець зберіг для історії слова князя Святослава, який перед боєм з переважаючими силами греків закликав своїх дружинників "не посоромити землі Руської" і бути готовими віддати за неї життя. Розвинув цю ідею перший митрополит руського роду Іларіон у своєму *Слові о законі і благодаті*, відзначаючи заслуги князя Володимира Великого.

"Хвалить же похвальными гласы Римская страна Петра и Павла, има же вѣроваша въ Иисуса Христа, Сина Божия, Асия и

44. Там таки, стор. 143.

45. Там таки, стор. 170.

Ефесь, и Патмъ — Иоанна Богословъца" Индиа — Фому, Египеть — Марка, вся страны, и гради и людие чтуть и славять коегождо ихъ учителя, иже научища я православнѣй вѣрѣ", — говорил митрополит Іларіон. "Похвалимъ же и мы, по силѣ нашей, малыими похвалами великаа и дивнаа сътворѣшааго нашего учителя и наставника, великааго кагана нашеа земли Володимера, вѣнука старааго Игоря, сына же славнааго Святослава, иже въ своа лѣта владычествующе, мужьствомъ же и храборьствомъ прослуша въ странахъ многахъ и побѣдами і крѣпостию поминаются нынѣ и словуть. Не въ худѣ бо и невѣдомѣ земли владычествоваша, но въ Русьскѣ, яже вѣдома и слышима есть всѣми четырьми конци земли".⁴⁶

Все це зберегалося в народній пам'яті, свідощвом чого є збережені історичні пісні-билини, у яких головним героєм є Володимир "ясне сонечко". До цих часів поверталися пізніші літописці й автори, спостерігаючи занепад руської держави. Автор *Слова о полку Игореві* починає свою розповідь "отъ стараго Владимера до нынѣшняго Игоря", коли у висліді княжих крамол "по Рускои земли рѣтко ратаевѣ кикахуть, нѣ часто врани граяхуть, трупіа себѣ дѣляче, а галици свою рѣчь говоряхуть, хотять полетѣти на уедіе".⁴⁷

Завершення цієї трагедії для Руської землі прийшло з татарським погромом, коли поділена Русь вже не могла поставити належного опору наїзникам і руські князі мусіли їздити до хана, щоб одержати його згоду на свої князівства. Це знайшло повний болю відгук у Галицько-Волинському літописі, автор якого, пишучи про пониження князя Данила перед Батиєм, нарікав: "О злѣе зла честь татарская! Данилови Романовичю, князю бывшу велику, обладавшу Рускою землею, Киевомъ и Володимеромъ и Галичемъ, со братомъ си, инѣми странами, нынѣ сѣдитъ на колѣну и холопомъ называется, и дани хотять, живота не чаеть, и грозы приходять. О злая честь татарская! Его же отецъ бѣ царь в Рускои земли, иже покори Половецкую землю и воева на иные страны всѣ; сын того не приял чести, то иный кто можетъ прияти?"⁴⁸

Очевидно, ідея Руської землі могла закріпитися тому тільки, що разом з територіяльним поширенням Київської держави проходив процес завершування її політичної консолідації. За

46. Н. Н. Розов, Синаодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в.", *Slavia*, XXXII (1963), стор. 163-164.

47. *Слово о плъку Игоревѣ*, стор. 98, 106.

48. *Полное собрание русских летописей*, 2-е изд. (Москва: Изд. восточной литературы, 1962), т. 2 (Ипатьевская летопись), стор. 807-808.

Володимира Великого перестали існувати давні племінні князівства, а сама консолідація держави сперлася на двох елементах: монархічному й аристократичному. Представником першого елемента в державі був князь з династії Рюриковичів, а представником другого — бояри, старша дружина і "нарочитие мужи", тобто багаті купці-городяни. Підупав на той час інститут віча, який мав чимале значення до часу встановлення одноосібної княжої влади. Цей інститут, однак, не загинув, але з послабленням княжої влади при удільних князівствах у головних містах знову став важливим, а подекуди й вирішальним чинником в управлінні князівством. У Київській Русі за удільних князівств маємо фактично поєднання трьох елементів в управлінні князівством з додатком своєрідної громадської репрезентації у формі давнього віча.⁴⁹

У Київській Русі, однак, княжа влада ніколи не розвинулася як самодержавство. Навіть за панування Володимира Великого і його сина Ярослава Мудрого, коли зберігалася єдність держави і коли обидва князі виявилися на висоті завдання, їхня влада була обмежувана аристократичною верхівкою, з якою князі мусіли "думати" у важливіших державних справах.⁵⁰ Кожний князь вважався безперечно найвищим зверхником держави, він командував її збройними силами та їх організував, дбав про збереження в державі правопорядку, відбував суди, збирав данину ("полюддя"), вів зовнішню політику, але не проголошував засадничих рішень без згоди княжої ради.

Серед населення, в тому числі найвищих і найнижчих верств, поширилося і закріпилося переконання в особливій ролі руських князів з династії Рюриковичів, права на володіння яких ніхто в державі не вважався заперечувати. Такий погляд стосувався всіх членів княжої родини, для якої Руська земля була своєрідним "доменом". Від князя народ очікував охорони від зовнішніх ворогів і збереження ладу в самій державі. Князя в державі чи князівстві ніхто не міг заступити і ніхто, навіть найвище поставлений боярин, не міг самовільно сісти на княжому столі. Не зважаючи на такі чи інші обмеження, княжі компетенції в Київській Русі були чималі, і вони стосувалися в першій мірі вільного урядування усією Руською землею. Князь міг Руську землю ділити, передати іншому, відступити частину території, не питаючися нічиєї згоди. Особливо важливою була роль князя, коли йшлося про збереження в державі внутрішнього ладу, враховуючи склад

---

49. Радянські історики окреслюють цей період періодом "февдальної демократії".

50. У руках Ярослава Мудрого була зосереджена влада в такій мірі, що літописець міг записати, що він "бысть самовластєць Русьстѣй земли".

держави й її структуру. Князь мав за завдання не тільки визначати податки, але мусів забезпечити країну відповідними законами. Ця до певної міри традиційна функція будь-якого володаря в Київській Русі знайшла свій вислів в опрацюванні й опублікуванні князями Ярославом Мудрим та його синами *Руської правди*, збірника обов'язкових законів, який був, крім того, важливим цементуючим усю Русь чинником.

Одначе, в Київській Русі не знайшла зрозуміння і не прищепилася теорія про "божественний" характер княжої влади, як це було в Західній Європі в часі королівського абсолютизму. Особа князя в очах населення була недоторкана і загально шанована, але без уваги на ставлення до князів, перетривало із древніх часів переконання про вищість "волі народу" у тому значенні, що як у давноминулі часи народ обирав собі князя — провідника, так за удільного періоду жителі головних міст (удільних столиць) забезпечили за собою право укладати з князем угоду ("ряд") при покликанні його на володіння, а також право усунути його, якщо він такий "ряд" порушив.⁵¹ Інша справа, що цього права не завжди дотримувалися, але його провідна ідея збереглася.

Треба думати, що погляд на ролі і завдання князів у Київській Русі серед населення еволюціонував, а вирішальним чинником у тому була і сама особа князя і його силова позиція у відношенні до ширшої громади і до панівних боярських кіл. Засадничо можна виділити два основні періоди на шляху такої еволюції за часів існування Київської держави: період одноособової влади в цілій державі великого київського князя (починаючи від Олега до Ярослава Мудрого) і період удільних князівств. Одноособова влада великого київського князя не розвинулася, як ми вже гадували, у самодержавну владу. Перешкодою в тому без сумніву було те, що, поряд з консолідацією Київської держави і закріпленням великокняжої влади, зростало значення боярства, яке дбало про те, щоб мати вплив на державні справи. Коли ж після Ярослава Мудрого Русь була поділена на уділи, княжа влада почала слабнути, і з цього користали в першій мірі головніші міста, Київ та ті, що стали столицями удільних князівств. Намагання деяких князів в окремих князівствах відновити сильнішу княжу владу (наприклад, у Галицькому князівстві) не увінчалися успіхом. Мало того, у висліді змов боярських олігархій навіть ліквідовано небажаних князів (Київ, Галич).

У цьому контексті розвитку княжої влади в Київській Русі

---

51. Пор. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, 4 вид., 11 т. (Нью-Йорк: Видавниче т-во Книгоспілка, 1954-58), т. III, стор. 222-227; а також Греков, *Избранные труды*, т. II, стор. 232-249. Б. Греков дає огляд поглядів різних дослідників на це питання.

треба розглядати розвиток таких інститутів, як княжої ради і поширеної ради — "собору", віча та "снему". Всі ці інститути є продуктом специфічної дійсності в Київській Русі, хоч самі з себе вони не є щодо форми виключно твором Київської Русі.

Відразу треба відзначити, що ні один з цих інститутів у Київській державі не мав якихось справді виразних і твердих форм. Коли йдеться про княжу раду і княжих дорадників, то літописні пам'ятки зберегли деякі дані про те, яку роль відіграла княжа рада. У першій мірі йдеться тут про чинник, допоміжний в управлінні державою й у вирішуванні специфічних політичних проблем. Княжими дорадниками були бояри і члени т. зв. старшої дружини, і від самого початку встановився звичай, що князь засягав ради в найвидатніших представників боярства і дружини. Літопис занотував, наприклад, факт, що бояри і дружина відмовилися від участі у війні, бо князь вирішив оголосити війну, на засягнувши їхньої поради.⁵²

М. Грушевський пише, що "боярська рада зовсім не зформувалася в якусь правильну, регламентовану інституцію: князь радився принагідно з тими боярами, які були під рукою; від нього залежало, чи дати якусь справу під раду, чи ні, чи закликати того чи іншого боярина на раду, чи ні... В дійсності, хоч боярська рада не мала регламентації, як не мав його взагалі тодішній політичний і адміністративний устрій, але безперечно була інститутом, і князь був зобов'язаний радитися у всіх важніших справах з усіма старшими боярами, які були в даній місцевості при князі... Занедбаня князем звичаю чи обов'язку "думати з дружиною" старшою могло викликати проти нього незадоволення серед бояр, і навіть конфлікт".⁵³

З таким поглядом на княжу раду згоджується Б. Д. Греков, який пише, що "давній спір Ключевського, Сергеевича і Владимирського-Буданова про те, чи був зобов'язаний князь нараджуватися з підручною йому знаттю, відпадає сам собою, як цілком безплідний. Князь не міг діяти сам, тому що він заступав у першій мірі інтереси зростаючої класи бояр".⁵⁴

Політично-адміністративні проблеми, які розвинулися в Київській Русі після смерти Ярослава Мудрого і поділу одноцілої досі держави на окремішні уділи, дали поштовх до оформлення на Русі ще двох особливих інститутів: "собору" та "снему". Інститут

---

52. Мова про чернігівського князя Святослава Всеволодича, який, як записано в літописі, "надумав з княгиною своєю і з Кочкарем улюбленцем своїм, і не сказав цього мужам своїм ліпшим думи своєї", тобто плану війни з Ростиславичами.

53. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III, стор. 228-229.

54. Греков, *Избранные труды*, т. II, стор. 247.

собору був не чим іншим, як значно поширеною княжою радою, і скликав його князь для вирішення особливо важливих справ, коли він був зокрема зацікавлений у тому, щоб для своїх плянів дістати якнайширшу підтримку з боку практично усіх суспільних верств. У літописі є ширші згадки про два таких собори: один у Галицькій землі, скликаний у 1187 році князем Ярославом Осмомислом, який хотів формально передати на основі свого заповіту Галич своєму молодшому синові; другий з аналогічної нагоди у Владимиро-Суздальській землі, скликаний у 1211 році князем Всеволодом Велике Гніздо, який також хотів передати князівство молодшому синові.

Згідно з даними літопису, в соборі в Галичі брали участь союзні і підручні князі ("братья и сынове"), бояри, дворяни і городські мужі ("мужи своя и всю Галичкую землю"), вище духовенство ("съборы вся и монастырьѣ", "отци") та "люди", тобто представники нижчих верств — купців і ремісників ("нищая и силныя и худыя"). Всіх їх, зібраних на соборі, Ярослав поінформував про свій плян і наказав своєму синові Володимирові та боярам присягнути, що вони не порушать його доручення та не усунуть з князівства молодшого сина Олега. У такій же формі відбувся собор у Владимиро-Суздальській землі з участю бояр "с городов и с волостей", єпископа, ігуменів, священників, купців і "людей". Варто відзначити, що ні в одному, ні в другому випадку, не зважаючи на всі заходи вмираючих князів й укладені "ряди" під присягою (Всеволод, наприклад, "води всех к кресту и целоваша вси людие"), воля князів не була дотримана, і безпосередньо після їх смерті в обох випадках виникла ситуація, до якої вони з допомогою соборів думали не допустити.

Коментуючи інститут соборів у Київській Русі, В. Т. Пашуто пише, що "хронологічно зародження соборів у нашій країні збігається з появою парламенту як органу фєвдальної знаті у Франції. Монгольський наїзд надовго заглушив розвиток того інституту на Русі". Він також відзначає, що "скликання такого роду соборів дозволяє говорити про задовільно розвинутий і оперативно діючий адміністративний апарат на Русі XII-XIII ст.", не зважаючи на те, що на соборі не вирішувалися питання законодавчого порядку.⁵⁵

Цілком інший характер мав т. зв. снем, що також був твором удільної Русі, коли князі мусіли зїздитися на наради для вирішування спільних чи спірних справ. Такий зїзд князів — всіх, чи тільки частини, в якому брали участь також і княжі найближчі дорадники, називався "снемом" і їх у літописі зареєстровано

---

55. В. Пашуто, *Древнерусское государство и его международное значение* (Москва: Изд. Наука, 1965), стор. 14.

значне число. Деякі з таких з'їздів, як, наприклад, загальноруський снем князів у Любечі 1097 року, виносили далекосяжні постанови, від яких залежала доля усїєї Руської держави. Згаданий Любецький снем скасував розпорядок Ярослава Мудрого про систему наслідства на Русі, ввівши дідовичні князівства, зобов'язуючи князів зберігати "єдність" і "дбати про Руську землю", додаючи водночас, щоб "кожний з нас стояв на сторожі свого уділу", як інформує літопис, подаючи, які уділи за якими князями призначено: "Да нонѣ отселѣ имемся въ едино сердце, и блюдем Рускыѣ земли; кождо да держить отчину свою: Святополкъ Киевѣ Изяславлю, Володимерь Всеволожоу, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославлю, а им же роздаялъ Всеволодъ города; Давыду Володимерь, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теревовль Василкови".⁵⁶ На тому снемі поділено навіть і територію т. зв. вужчої чи властивої Русі, виділяючи з неї окремі князівства Київське, Переяславське і Чернігівське. Останній снем князів на Русі відбувся в Києві 1223 року у зв'язку з наїздом татар, і на ньому ухвалено постанову виступити спільно проти татарської небезпеки.

Треба відзначити, що термін "снем" у літописі вживається також на означення наради руських князів з іноземними володарями і з'їздів пануючих в інших країнах, якщо про них літописець вважав за потрібне подати вістку в літописі. В усіх випадках мова про своєрідний еквівалент виключно руського снему, який під формальним оглядом відповідає західнім фєвдальним з'їздам.⁵⁷

Цілком особливим у Київській державі був інститут віча, що своїми початками сягає доісторичних часів, а в самій Київській державі він мав застосування на початковому етапі державної консолідації, тобто до часу закріплення княжої влади, і пізніше, за часів удільних князівств, головне на Київщині та на півночі і північному заході.⁵⁸ Як і у випадку княжої ради, віче не мало ані

---

56. *Повесть временных лет*, т. I, стор. 170-171.

57. Див. Пашуто, *Древнерусское государство*, стор. 23-24.

58. Деякі історики вважають, що віче в Київській Русі було активним чинником у своєму звичайному засягу без ніякої перерви аж до татарського наїзду (В. І. Сергєєвич, Ю. Вернадський), але такий погляд відкидають новіші дослідники, припускаючи, що діяльність віча припадає щойно на час удільних князівств. Такого погляду тримається також М. Грушевський, пишучи про віче, як про "елемент і давній і новий" [Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III, стор. 209].

Додатково треба відзначити, що розвиток віча не був однаковий у всіх частинах Київської держави. Наприклад, ніде поза Новгородом Великим віче не розвинулося у такий чинник управління, що відсунуло б на дальший план князя і княжу владу. На цьому шляху була, треба думати, також і

постійного характеру, ні якихось визначених функцій. На думку М. Грушевського, віче було "органом надзвичайним, корективом звичайної князівсько-дружинної управи. Вмішавшись в будь-яку її галузь й зробивши в ній поправку, якої на її [громади] погляд конечно вимагали обставини, громада потім повертала знову управу в руки її звичайних хазяїв, чи властивого хазяїна — князя".⁵⁹

Враховуючи той факт, що нормально діюче віче з окресленими функціями означало б своєрідну громадську самоуправу, можна зробити висновок, що з-за браку у віча київської доби таких властивостей і з причини байдужости, ширшої громади до справ постійного нагляду за діяльністю князя чи, може, й небажання брати безпосередню участь у керівництві справами князівства, міські й інші громади не тільки не мали самоуправління, а й за нього не змагалися. У понятті ширшого громадянства переважало переконання, що господарем і управителем землі є князь з прибічною радою бояр, хоч самі князі визнавали суверенні права громади, укладаючи з ними угоди ("ряди"). Треба припускати, що загальне розуміння влади, місця і ролі князя не дозволяло на те, щоб громада зважилася на встановлення своєрідного двоєвластя у князівстві. Одначе, віче в Київській Русі відіграло зокрема важливу роллю, коли мова про визначення політичного устрою окремих князівств і встановлення дідичности тих чи інших княжих родин. Іншими словами, віча в деяких випадках приспішували й утривалювали процес роздрібнювання Київської держави на малі спадщинні князівства, цілком незалежнені від Києва, відстоюючи в першу чергу інтереси земель. У зв'язку з інститутом віча варто також від-

---

Київщина, але там так події не розвинулися, і віче, хоч і відіграло дуже помітну роллю, не стало доміантним фактором політичного життя.

В. Пашуто з свого боку відзначає, що термін "віче" застосовувано до різних явищ, хоч за своєю суттю цей термін вказував на факт наради ширшої громади. За його словами, вічем була "нарада правителів города, які приймають рішення про його майбутнє", "відокремлена нарада городських 'менших' людей", "нарада князя із своєю (чи до нього прихильною) знаттю города, з метою досягнути военно-політичного домовлення між ними", "таємна змова городської знаті проти правлячого в городі князя, змова, підтримана виступом або боярських дружин ("чадь"), або мас городян, які використовували свої територіяльні і корпоративні організації", "военна рада провідників народного ополчення в поході" [Пашуто. *Древнерусское государство*, стор. 33]. На думку В. Пашуто, віче, як "один з найбільш архаїчних інститутів народовластя", було пізніше, за удільної Русі, використовуване у "формі февдальної демократії" [там таки, стор. 33-34].

59. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III, стор. 217.

значити неоднакову важливість і змінну ролю громад у Київській державі. Перше і найважливіше місце завжди мав Київ, як центр держави і столиця великого князя, а далі йшли осередки колишніх племінних земель, що стали частинами Київської держави. У *Лаврентійському літописі*, при розповіді про князя Олега і його вимоги контрибуції від греків для руських міст, поданий під роком 907 такий порядок тодішніх городів: Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов, Любеч "и... прочаа городы", з доданим поясненням, що "по тѣм бо городомъ седяху велиици князи, под Олгом суще".⁶⁰ Цей порядок міст літопис повторює, інформуючи про договір князя Ігоря з греками 945 року. Як Київ був провідним осередком для Київщини, а відтак усієї Київської держави, так головні провінційні городи мали таке саме значення для менших городів у даних провінціях-землях, були провінційними центрами. Мешканці такого головного города забезпечували за собою право вирішувати долю всієї землі, всіх інших, менших городів, або, як це занотовано у літописі, "что же старѣйшии сдумають, на томъ же пригороди стануть",⁶¹ тобто міст, чи громад, що містилися в засягу впливів чи під контролем головного міста. Ця система гегемонії городів збергалася весь час існування Київської держави і була, як зауважив М. Грушевський "незвичайно важним творчим моментом у дальшому розвитку руського суспільно-політичного устрою". Згідно з твердженням Грушевського, у тих землях, де така система розвинулася, вона вирішально вплинула на розвиток даних земель і спричинила повний заник решток давньої племінної організації. У тих землях, де така система городів з пригородами не розвинулася, як, наприклад, у деревлян, радимичів і в'ятичів, там "ці землі довго заховують свій аморфний племінний устрій і самі племінні назви живуть довше. Особливо це треба сказати про в'ятичів".⁶²

Вже була згадка про те, що до функцій віча належало схвалювати угоду ("ряд") з князем. Ця функція набрала окремого значення з роздрібненням Київської держави і частими змінами князів, які або самі покидали якусь землю, шукаючи для себе кращої, або мусіли покинути, попавши в конфлікт з населенням чи з іншим князем. Головні городи окремих земель, які рядилися на основі власних *Правд*, дбали про те, щоб ці їхні права ніхто не міг порушити, а кожний князь був зобов'язаний "рядити по ряду, по праву". Таким чином, згоджуючися на такого чи іншого князя, городська старшина встановлювала умови, які князь мусів прийняти і публічно на вічу на знак прийнятого зобов'язання

60. *Повесть временных лет*, т. I, стор. 24.

61. Цит. за Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 364.

62. Там таки.

"цілувати крест". Такі зобов'язання мусів прийняти також і син померлого князя: якщо він мав одідижити у спадщину по батьковій те саме князівство, мусів "цілувати крест".⁶³ Порушення "ряду" потягало за собою серйозні наслідки для самого князя, бо город вважався звільненим від обов'язку далі коритися князеві і звичайно його проганяв. Коли ж князь намагався чинити опір, конфлікт кінчався застосуванням сили і навіть вбивством чи осліпленням князя, винного в порушенні "ряду". Літописи залишили нам ряд ширших інформацій про такі конфлікти, спричинені недодержанням умови, і на основі цих інформацій ми можемо бачити, як рішуче і вперто вільні городи боронили своїх прав, використовуючи для того власне інститут віча.⁶⁴

Засадничо, треба припускати, що для "ряду" не було якихось встановлених форм, а умови визначувано, враховуючи кожночасну ситуацію і потреби даного города і князівства, але завжди основою були всі ті права і привілеї, що їх даний город вже мав, бо вони в першу чергу мали бути забезпечені. Очевидно, коли для цього існувала нагода, то городська старшина не була від того, щоб права і привілеї города збільшити якоюсь поступкою нового князя. Очевидно, могло бути й інакше, коли якомусь князеві пощастило придушити незадоволення, він міг скасувати такий чи інший привілей города.⁶⁵

(Продовження в наступному числі.)

---

63. Літописець Переяслава Суздальського записав під 1213 роком таку формулу, з якою князь Ярослав Всеволодич звертається до віча після смерті свого батька: "Братие переяславци, се отец мой иде к Богови, а вас отдал мне, а мне вдал вам на руце; да рците ми, братия, аще хочете мя имети себе, яко же иместа отца моего и головы свои за мя сложити" [цит. за Пашуто, *Древнерусское государство*, стор. 39].

64. Подробиці про порушення "ряду" знайшли своє віддзеркалення у літописах. Тут варто буде відзначити три події, які сталися у різних частинах Руської держави. Йдеться тут про події в Києві 1146-47 років, коли чернігівські князі Ольговичі хотіли захопити у своє володіння Київ, а зробивши "ряд" з киянами, цей "ряд" порушили. У висліді повстання вони втратили Київ, а князь Ігор загинув від рук юрби. У 1175-76 роках подібно розвинулася ситуація у Володимирі Суздальським, де дійшло до конфлікту з Ростиславичами, які хотіли скасувати права Володимира. Повсталі городяни осліпили князів Мстислава та Ярополка Ростиславичів і вбили князя Гліба Ростиславича. У Галичі виник конфлікт між городом і чернігівськими князями в 1211 році. За порушення "ряду" князі Святослав і Роман Ігоревичі заплатили в цьому випадку своїм життям.

65. В. Пашуто подає такі умови, що їх звичайно включали до "ряду", коли покликувано нового князя: "а) князь володів вільним... городом досмертно ("до живота") і не міг передавати його у спадщину, завіщати без узгодження з городською радою; б) князь не завжди міг управляти городом за посередництвом васалів; в) князь мав право суду, але особистого і згідно з *Правдою*, на городську волость його судейська влада могла не поширюватися...; г) представники городського самоуправління ... там, де воно було виборне, не могли бути позбавлені князем посади без з'ясування їм вини... князь не міг карати смертю мужа, 'не испытыв' "; р) князь не міг посягати на володіння, підвладні городському самоуправлінню... е) врешті, головне, князь повинен був укріплювати город, давши йому свою "засаду" і охороняти його (з волостью) територіальну непорушність" [Пашуто, *Древнерусское государство*, стор. 48-49].

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (III)

Михайло Сосновський

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА Й ЕКОНОМІЧНА СТРУКТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

При обговоренні державно-політичної структури Київської держави ми мали вже змогу підносити питання місця і ролі окремих суспільних клас середньовічної Русі. Ми вказували, що, крім пануючої династії Рюриковичів, друге і найважливіше місце посідала боярська верства, яка брала безпосередню участь в управлінні державою, а далі були верстви "менших" людей: купців і ремісників, з яких складалося в основному населення городів; смердів чи жителів сільських громад і, врешті, категорії невільних людей: закупів і холопів чи просто рабів. Окреме місце у цій суспільній ієрархії посідало чорне та біле духовенство і члени княжої та боярських дружин. Суспільна диференціація і соціальна стратифікація віддзеркалені у давніх документах, зокрема політичних і юридичних, в яких іде мова про права, обов'язки і привілеї окремих суспільних верств. У політично-державному житті Київської Русі відіграла роль в першій мірі верства бояр ("княжі мужі" і "земські бояри"), а також купецько-ремісничка верства, головне у більших містах. Практично ніякої ролі за того часу не відіграло селянство ("смерди"), яке належало до категорії вільних людей, але стояло осторонь суспільно-політичного і державного життя, обмежуючися власною громадською самоуправою і своїми судами. Невільні люди ("раби", "холопи") не мали ніяких прав і перед обличчям права вони не вважалися навіть людьми, а речами, якими міг вільно диспонувати їх власник. Між вільними людьми і невільниками ще була категорія півневільних людей — "закупів", "ізгоїв", які не були позбавлені прав, але соціальна позиція яких була тільки дещо краща від невільників.

Окремішню категорію серед суспільства творили т. зв. церковні люди, тобто духовенство і не духовні особи, які були безпосередньо зв'язані з Церквою. Як позиція Церкви, так і позиція церковних людей, а зокрема вищого духовенства (єпископів, ігуменів, митрополита) була важлива, але ні в якому випадку не

домінуюча, як це мало місце в інших країнах, головне у Західній і Центральній Європі. Особливу роль у самому процесі консолідації Київської держави, а відтак за весь час її існування у формі з'єднаної держави і поділеної на княжі уділи, відіграла дружина, тобто постійні збройні з'єднання.

Дружина складалася з двох частин: молодшої і старшої, причому головну роль відіграла старша дружина, члени якої вважалися найближчими княжими дорадниками у військових і політичних справах і на практиці здійснювали намічену князем з їхньою співучастю державну політику.⁶⁶

Така суспільна диференціація в основному відповідала духові доби і, очевидно, позначалася на усій панівній системі суспільно-політичних ідей. Це зокрема стосується питання прав, обов'язків і привілеїв окремих верств, з чим дуже тісно пов'язувалися суспільний статус і суспільна роль кожної верстви. Погляди дослідників на це питання значно розходяться, бо збережені джерельні матеріали надто неповні, загальникові, не точні у насвітленні окремих проблем, у висліді чого можлива всяка інтерпретація одного і того самого суспільного чи політичного явища.

Ключовою в дискусії на цю тему є справа фактичного характеру суспільно-політичного устрою Київської Русі. Треба знайти відповідь на питання, що уявляли собі у контексті тогочасних подій і обставин поодинокі суспільні групи, які були їхні взаємовідносини, а одночасно відносини з головою держави — князем. М. Грушевський, даючи характеристику політичної і суспільної системи Київської Русі, пише про "князівсько-дружинний устрій" і додає, що "сей час (тобто за князювання Володимира Великого — М. С.), особливо XI-XII ст., то час найбільшого розвитку київського князівсько-дружинного устрою в поодиноких землях, час найбільше інтенсивного політичного життя, час розцвіту староруської культури, штуки, письменства, виплеканого Києвом". Одночасно, на той самий період припадає "процес роз-

---

66. "Старша дружина" складалася з бояр і "мужів", досвідчених у справах ведення війни й управління державою. М. Грушевський підкреслює, що "моральним обов'язком князя було радитися у всіх важніших справах із своїми боярами... Інакше дружина могла зразитися тим, що князь її поминає, і добрі відносини між князем і дружиною могли погубитися — на шкodu самого князя: по тім йому не можна буде числити на свою дружину... дружина ділить успіх і неуспіх князя, тому мусить знати, що замишляє і розпочинає князь; інакше вона може відмовити своєї помочі, покинути князя в рішучий момент, а дружина — головна підпора княжої влади" [М. Грушевський, *Історія України-Руси*, 4 вид., 11 т. (Нью-Йорк: Видавниче т-во Книгоспілка, 1954-58), т. III, стор. 227-228.]

кладу цієї державної будови, такий же повільний, як і процес будови."⁶⁷

Іншими словами, від самого початку зформування Київської держави в її структурі крилися зародки її пізнішого упадку. Такий погляд знаходить своє підтвердження у фактах, що ними вивчена історія цього періоду. Справа в тому, що ні пануюча династія, ні провідна верства Київської Русі — бояри, старша дружина, багаті городські "нарочиті мужі" — не зуміли розв'язати питання спадщинності в княжому роді. З цим тісно в'язалося питання єдності Руської держави, а разом з тим забезпечення основи сили Русі, яка спиралася від самого початку на інтенсивні торговельні зв'язки. Діючи в дусі часу, кожен черговий князь ділив своє князівство між своїх синів, закріплюючи за ними окремі волості без стислого визначення їхньої залежності від Києва. Практичним наслідком такої династичної політики було те, що по смерті князя розпочиналася боротьба за київський престол і до влади приходив переможний князь, часто фізично винищуючи своїх братів-суперників. Так було за Володимира Великого і за Ярослава Мудрого перед їхнім захопленням влади в Києві.

Ярослав Мудрий встановив принцип родового старшинства, заповідаючи у своєму заповіті, що після його смерті київським князем має бути кожночасно найстарший у роді князь. Цей принцип спирався на засаду рівності всіх князів, їх неслужебності, а їхнє підпорядкування київському князеві, що мав бути "в отця місто", мало виключно моральний характер. З'єднуючим моментом мала бути ідея єдності Руської землі у тому значенні, як ми вже це з'ясовували. Життя виявило повну непридатність принципу родового старшинства, бо замість братньої любові між князями, на яку розраховував Ярослав Мудрий, прийшли княжі усобиці з згубними наслідками для держави. Щоб запобігти цьому і не допустити до упадку Київської держави, запроваджено в 1097 році принцип дідинності у волостях для всіх тих князів, які даними волостями володіли. Порівняно це вже був значний поступ, бо створювалися передумови для ліквідації міжусобиць і боротьби за уділи. Негативом такої розв'язки було те, що нею санкціоновано поділ досі формально єдиної Київської держави на ряд практично незалежних князівств. Процес остаточного розпаду Київської держави розпочався після смерті Мстислава Володимировича 1232 року, останнього київського князя, який ще мав у своїх руках відносно значну владу, і йому менші князі мусіли коритися.

Разом з щораз то більшим унезапеченням окремих князівств

---

67. Там таки, т. II, стор.

у самих князів і провідній верстві кожного князівства почав розвиватися місцевий патріотизм, який брав верх над ідеєю Руської землі. Для Русі, яка лежала по сусідству з кочовими ордами на сході, а на Заході по сусідству з державами, які були не від того, щоб захопити якусь частину території Київської держави, розвиток партикуляризму серед князів і населення був однозначним з послабленням сили держави до такої міри, що вона дуже часто ставала жертвою руйнівних нападів ззовні. Цього були свідомі мислячі люди тодішньої Русі, і багато разів вони зверталися до князів з закликами опам'ятатися і не "губити Руської землі", але процесу внутрішнього розкладу зупинити вже не можна було.

Було б помилковим, однак, припускати, що плекана в певних колах провідної верстви на Русі ідея єдності Руської землі була однозначна з пляном привернення політичної єдності Русі під володінням одного київського князя чи "централізованої влади", як це представляють тепер радянські історики, цитуючи Леніна. Провідною думкою було добитися припинення міжусобиць, привернення "братньої любови" між князями з того самого роду Рюриковичів. Таке об'єднання мислилося тільки під кутом організації відповідної сили для задовільної оборони перед зовнішніми ворогами, у першій мірі перед степом, а з другого боку, під кутом привернення мирних відносин у самій країні, винищуваній безупинними княжими війнами. Не можна забувати, що від першої чверти XII ст. партикуляристичні тенденції зміцнилися вже до такої міри, що князі, воюючи між собою, розглядали територію противника, таку ж саму частину Руської землі, за "ворожу територію", яку можна було грабувати, її населення забирати в неволю і відтак продавати половцям чи просто фізично знищувати, не рахуючися з тим фактом, що йшлося про людей тієї самої крові, релігії, мови. Літописи переповнені картинами жорстоких розправ, жертвами яких падали не іноземні завойовники, а такі мешканці Руської землі.

За словами М. Грушевського, "система земель давньої Руської держави від половини XI ст. представляється як група автономних, незалежних земель-князівств, зв'язаних однією династії (до певної міри також й однією дружиною) й традицією давнішої приналежності до однієї, Руської держави (що полишила незатерті сліди в правнім устрою й культурі земель), під сеньйоратом, більш або менш реальним, київського князя, котрого сеньйорат в теорії мав відповідати родовому старійшинству династії. З розростом династії й роздробленням земель (в XII ст.) ця група князівств-земель перетворюється в систему груп незалежних князівств, з яких складається кожна земля, під сеньйоратом свого старійшини, що знову признає над собою старійшинство

київського князя. Ця автономність князівств при свідомості певного спільного зв'язку дає певну аналогію з федерацією, й це давало привід говорити про федеративний устрій або бодай — федеративний принцип в системі земель давньої Руської держави. В дійсності — більш моральний характер зв'язків цієї системи, брак органів федеративного устрою і якоїсь участі членів цієї системи у спільній управі не дозволяють говорити про федеративний устрій, а тільки певні елементи, з котрих міг би виробитися федеративний устрій, однак не виробився — як і взагалі вся політична система давньої Русі не виробила скристалізованих форм, не вийшовши з стану формування і боротьби різнородних чинників політичних відносин".⁶⁸

Даючи таку оцінку політичній системі Русі і пов'язаній з цим системі специфічних політичних ідей і концепцій, М. Грушевський покористувався сучасною термінологією і певними поняттями, які не конечно знаходять застосування для тих давніх часів. Очевидно, розвиток відносин на землях Руської держави, поминаючи менші чи більші відхилення, не виходив за межі тогочасної політичної думки і тогочасного розуміння соціальних проблем, місця і ролі суспільних клас, володіючої династії, характеру державної організації. Йдеться тут про систему, яка на території Русі виявилася у специфічних формах, що часто губляться у своєрідній патріархальній фразеології на відтинку відносин між князями і між князями та підлеглими їм боярами, а також й у відношенні до інших суспільних верств. Цю систему деякі дослідники окреслюють "февдалізмом", за аналогією з феудалізмом у Західній і Центральній Європі. Кваліфікація устрою в Київській Русі як "февдального" набрала загального поширення в СРСР, де історики розвинули цілу теорію "февдалізму Київської Русі".

Питання феудалізму на Русі належить до спірних. У той самий час, коли частина поважних учених істориків заперечує наявність будь-яких проявів феудалізму на Київській Русі, інша частина вважає, що на Русі деякі вияви феудалізму були, хоч не прийшло до витворення справжніх феудальних соціо-політичних і економічних форм. Історики-марксистичні з радянської школи заступають погляд про чітку феудальну структуру Київської Русі, стверджуючи, що у випадку Київської Русі маємо справу з виродженою суспільно-економічною формацією феудального устрою з усіма її найхарактеристичнішими питоменностями.

Коли йдеться про радянських істориків, їхня вихідна позиція

---

68. Там таки, т. III, стор. 207. Про федеративний устрій Київської Русі пише також історик Ю. Вернадський [G. Vernadsky, *Kievan Russia* (New Haven: Yale University Press, 1973), стор. 214-215.].

відносно дуже проста, бо вони приймають, як "непорушну догму", марксистську теорію суспільної еволюції на базі економічної інтерпретації історії, пояснюючи еволюцію змінами у "способах виробництва" на такому чи іншому історичному етапі. Таким чином, маємо добу первісного ладу, рабовласництва, феодалізму, капіталізму, при чому панівні на даному етапі "спосіб виробництва" або "сукупність виробничих відносин", створюючи економічну базу суспільства, передрішують автоматично форму "юридичної і політичної надбудови", зумовлюють соціальний, політичний і духовий процеси життя. Приклавши цю теорію до Київської Русі, вони опрацювали дуже докладну картину "руського феодалізму", з якою зустрічаємося в першій мірі в творах таких найвидатніших радянських учених, як Б. Д. Греков і С. В. Юшков.⁶⁹ Коли ж говорити про українських вчених у сучасній Україні, то вони зобов'язані дотримуватися такого з'ясування проблеми, і тому в їхніх творах на цю тему немає нічого оригінального.

З цього погляду дуже цікавою є дискусія між американським істориком українського походження Ю. Вернадським і радянським істориком Л. В. Черепніним, яка віддзеркалює погляди двох різних шкіл на питання феодалізму в Київській Русі. Ю. Вернадський, автор історії Київської Русі, згоджується з тим, що у "руському соціо-політичному тлі безсумніву є деякі передумови для процесу феодалізації. Там було деяке поєднання публічного і приватного права; там було далекоюсяжне розчленування політичної влади; там була у деякій мірі взаємозалежність політичної й економічної адміністрації... Не можна заперечити наявності феодалізаційних процесів у Київській Русі. Але все таки треба б сумніватися, чи Київську державу і суспільство, беручи їх як цілість, можна було назвати 'февдальними'... Тільки у Західній Русі, організованій Великим Литовським князівством з чотирнадцятого до шістнадцятого століття, можемо визначити наявність феодалізму західного зразка".⁷⁰

Л. В. Черепнін відкидає погляд, мовляв, існує "ідеальний тип" феодалізму, що його нібито обороняє Ю. Вернадський, і вказує на те, що "феодалізм не є ідеально типовою конструкцією, не є схемою розвитку, з якою конкретні історичні шляхи окремих

---

69. Див. Б. Д. Греков, "Киевская Русь" в *Избранные труды*, 4 т. (Москва: Изд. Академии наук СССР, 1959), т. II; С. В. Юшков, *Очерки по истории феодализма в Киевской Руси* (Москва, 1939) і *Общественно-политический строй и право Киевского государства* (Москва, 1949).

70. G. Vernadsky, "Feudalism in Russia", *Speculum*, XIV, стор. 306, 309, 323.

народів або узгоджуються, або від неї відбігають. Февдалізм є соціо-економічною формацією, яка являє собою природний щабель у розвитку всіх націй, з яких кожна проходить своїм власним специфічним шляхом цей щабель, а не відповідно до стандартного зразка". Таким чином, твердить Черепнін, "конструкція Вернадського (яка відтворює звичайну буржуазну концепцію феудалізму) є несприйнятна, бо вона не розкриває і не пояснює справжніх суперечностей суспільного життя і діалектики їхнього розвитку". Справа не у "зовнішніх формах", а у "внутрішній суті" проблеми, каже він і робить висновок, що є стандартним для радянської історичної і соціо-економічної школи:

"Давня руська держава з своїм центром у Києві, незалежно від її форми, була феудальною тому, що вона була органом влади феудальних землевласників, які панували над і були залежні від селян. З цього погляду не було ніякої принципової різниці між Київською Руссю і середньовічними державами, які постали у романо-германських країнах і які Вернадський використовує як прототипи 'політичного' феудалізму... У своїй формі давня Руська держава мала, очевидно, свої особливості".⁷¹

М. Грушевський та інші українські вчені поза рамками радянської школи або взагалі не розглядають питання феудалізму в Київській Русі, заступаючи погляд, що характеристичною прикметою устрою Київської держави був "князівсько-дружинний устрій", який суттєво відрізнявся від нормальної феудальної структури західноєвропейського середньовіччя, або повністю феудалізму в Київській Русі заперечують. Те саме стосується російських істориків дореволюційної доби. Найяскравіше це висловив Б. Крупницький, стверджуючи, що "... все таки феудалізм в Київській Русі не було... Взагалі, на Сході Європи (на Русі, в Польщі, Литві, а особливо в Московщині) тяжко шукати за ідейними принципами феудалізму. Тут нема ідейної сторони васалітету, записання взаємної вірності між сюзереном і його васалем... Відповідь мусимо шукати в самому устрої Київської держави. Київська Русь IX-X ст. була городовою Русь з характером торговельно-добичницьким. Купець і воєк репрезентували молоду державу і направляли її експансію майже на всі боки, а особливо на південь і південний схід... Але торгівля — це була справа суспільних верхів, князів, бояр, дружинників і почасти горожан. Маса населення не брала в ній участі. Тому панування натурального господарства залишалося непорушним. Насущні потреби навіть вищих верств, а в першу чергу самого князя, його

---

71. *Критика буржуазних концепцій історії Росії періода феудалізму* (Москва-Ленинград: Изд. Академії наук СРСР, 1962), стор. 87-89. Докладніше про це див. Vernadsky, *Kievan Russia*, стор. 167-170.

адміністрації і дружини, задовольнялися натурою, завдяки системі данини, якою обложене було населення, або на підставі власного господарства... Добробут князя, боярства, дружинників спирався на торгівлю і військову здобич, а задоволення звичайних потреб на натуральне господарство. Таким чином і не могло бути такого примусу, щоб поставала залежність по землі, щоб земля задовольняла всі потреби воєнка... Залежність по землі, яка є завжди ознакою панування хліборобських відносин, ще й тому не могла яскраво виробитися, що саме хліборобство не досягло за київських часів значного розвитку... Тим самим і не було підстав для розвитку системи залежності по землі. Це значило, що й фєвдалізм, як система державного устрою, був тут без потреби. Взагалі Київська держава не виходила з періоду племінно-дружинного".

Б. Крупницький відзначає, що коли вже й говорити про якусь залежність по землі в Київській Русі, то тут може бути мова тільки про холопів (невільників) і закупів (напіввільних людей). Це, однак, каже він, не визначало характеру структури Київської держави, де "міродайними для соціальних відносин київської доби були не ці закупа, а вільні люди, вільні члени народної общини, що мали право голосу на вічі. Тим самим і залежність по землі не була характеристичною рисою київських часів, себто тут таки бракувало (або вони не досить були виявлені) основних ознак фєвдалізму".⁷²

Об'єктивна і не предетермінована ніякими доктринами і штучними теоріями марксистсько-ленінської діалектики аналіза

---

72. Борис Крупницький, *Основні проблеми історії України* (Мюнхен: В-во УВУ, 1955), стор. 36-39.

Порів. також з'ясування питання фєвдалізму у Київській Русі відомого знавця середньовічної історії Центральної і Південно-Східної Європи і слов'янських народів Ф. Дворніка, який підкреслює, що "існувала ґрунтовна різниця між Київською державою і рештою Європи", коли мова йде про економічні, соціальні та політичні умови й інституції. "Головна причина цієї різниці була економічно квітуча торгівля, яка розвинулася між Північчю та Сходом. Ця обставина збільшила ролю міст у національному житті і допомогла заступити давню племінну організацію регіональними угрупованнями населення довкруги міст, як центрів адміністрації. Ніде інакше в Європі ми не знаходимо співіснування міст-держав і монархічних інституцій таких, які розвинулися у Київській Русі. Це становило основу сили Києва, але також і його слабости. Ця особлива соціальна структура припізнала розвиток фєвдалізму, який домінував у тогочасній Європі; криза ж у торгівлі, однак, спричинена інвазіями і діяльністю хрестоносців, сполучена з слабкістю монархії, спричинила упадок Києва" [F. Dvornik, *The Slavs in European History and Civilization* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1962), стор. 223]. Подібну оцінку дає також історик Юрій Вернад-

збереженого джерельного матеріалу виявляє, що ні структура Київської Русі, ні суспільно-політична думка її населення не вкладається в рамки категорій сучасного мислення, як це правильно відзначив у свій час Д. Чижевський, критикуючи радянську методологію дослідів соціальної проблематики у старослов'янських літературах, у тому числі також у літературі Київської Русі.⁷³ Київська Русь пройшла свій власний шлях політично-соціального та економічного розвитку, виворила власні форми та інституції, на які спирався її державний устрій. Маючи це на увазі, немає ніякої потреби дошукуватися в цьому устрої ознак, яких там не було, і на основі цих нібито ознак кваліфікувати цілу систему суспільно-політичних та економічних ідей, які мусіли б логічно виникнути, коли б справді за даного періоду існувала така реальна ситуація.⁷⁴

Передусім давньоруська суспільно-політична думка не розвивалася в одній специфічній суспільно-політичній формації, як це, наприклад, твердить І. Будовніц в *Общественно-политической мысли древней Руси*, маючи на увазі існування в Київській Русі чіткого феодалного устрою. Засадничо маємо справу з двома періодами в історії формування соціо-політичної структури в Київській Русі. Перший період охоплює час до панування Ярослава Мудрого, тобто до закінчення консолідації Київської держави, і другий, що покривається з добою удільних князівств і закінчується упадком цієї держави. Нові форми соціо-політичної й економічної структури на базі завершеної політичної консолідації своїми початками сягають вже кінцевої частини панування Володимира Великого.

Перший період — це період "князівсько-дружинний" у стилістичному значенні цього поняття, другий період власне характерний феодалізаційними процесами всередині суспільства

ський, розглядаючи політичні та соціо-економічні аспекти Київської Русі [Vernadsky, *Kievan Russia*, стор. 163-172 і 209-213].

Пор. також думки на цю тему Н. Рясановського у його *Історії Росії*, де він стверджує, що хоч у соціальної структури Київської Русі є деякі елементи феодалного порядку, "в загальному здається, що не можна прикласти до суспільства Русі точної дефініції феодалізму, беручи до належної уваги його легальні властивості... Радянські історики ... пропонують надмірно широку дефініцію феодалізму з погляду великоземельної економіки, залишаючи поза увагою звичайний наголос на розподілі елементів сили та законної влади" [N. V. Riasanovsky, *A History of Russia*, 2nd ed. (New York: Oxford University Press, 1969), стор. 128].

73. D. Čiževskij, "Aus zwei Welten", *Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen Beziehungen* (Gravenhage: Mouton, 1956), стор. 29, 32-33.

74. Див. І. У. Будовніц, *Общественно-политическая мысль древней Руси* (Москва: Изд. Академии наук СССР, 1960), стор. 16.

Київської Русі, які, однак, не вивершилися в межах Київської Русі з причин виключно зовнішнього порядку. Сталося це щойно в умовах іноземного панування, за т. зв. Литовсько-руської доби. Найдалі пішов розвиток цих процесів у двох князівствах — Галицькому і Суздальському, які були єдиними в системі руських князівств, що найбільше наблизилися у своїй соціо-політичній і економічній структурі до фєвдального зразка, починаючи з середини XII ст.

В інтерпретації радянських істориків вирішальним моментом мав би бути той факт, що Київська держава, не зважаючи на свою форму, завжди "була органом влади фєвдальних земле-власників, які панували над і були залежні від селян" (Л. П. Черепнін). Іншими словами, ідеться тут про залежність по землі, що, з одного боку, мало б виявляти наявність у Київській Русі великих землевласників (фєвдалів), а з другого — закріпаченого селянства, тобто тих елементів, що ціхували середньовічну фєвдальну Західню та Центральну Європу.

Як відомо, західня середньовічна політична теорія розвинулася на базі римського права, вчення Церкви та германських легальних традицій і соціальних інституцій. Це був, як відзначає американський історик Дж. Томпсон, "триніжок", на який спиралася західня середньовічна система мислення. Суспільство було пов'язане дуже складною системою контрактних зобов'язань, від яких не був вільний навіть король, і вони з'ясовували взаємовідносини між зверхником і підвладним чи, користуючися термінологією даного часу, між сюзереном та васалем. У висліді кожна середньовічна держава була фактично структурою контрактних зобов'язань з чіткою системою привілеїв і каст. Підставою сили і багатства середньовічної фєвдальної держави і панівних каст (фєвдалів) була земля з проживаючим на ній населенням, цілком залежним від того чи іншого великого землевласника (фєвдала). У той час, коли вільними були у фєвдальній державі тільки панівні кляси, кляси підлеглі (селяни, ремісники) перебували у кріпацтві і були позбавлені прав. Характеристичною прикметою фєвдального середньовіччя на Заході була система фєвдальних володінь (manorial system), які розвинулися на базі закріпачення колись вільного селянства. Тільки у деяких районах у Західній і Центральній Європі збереглися навіть у цих умовах, не зважаючи на тиск цілої системи, вільні дрібні землевласники (freeholders), але їх число було незначне, і їх з часом також знищено.

Ця фєвдальна соціо-політична й економічна структура середніх віків знайшла широке віддзеркалення у літературі того часу, де є мова про фєвдальні привілеї і касты та про їх місце у цій

структурі. Суспільно-політична думка того часу у Західній Європі приймала як самозрозумілий факт ідею суспільства, поділеного на три групи — шляхту, священників і "людей", (*tres ordines: oratores, bellatores, laboratores*), також ідею закріпачення селянства.⁷⁵ Перші ознаки змін появились щойно в XII ст., коли почалася організація у Західній і Центральній Європі міст і почала оформлятися інша суспільна класа вільних людей (міщанство) і розвиватися торгівля як нова форма не тільки здобуття засобів прожитку, а й джерело багатства.

Коли порівнюємо Західню і Центральну Європу феодалної доби з Київською Руссю, можемо відразу побачити далекосяжні різниці і цілком відмінні шляхи розвитку, а тим самим інший комплекс суспільно-політичних й економічних ідей. У першій мірі підставою багатства Київської Русі, головне князів і бояр, була не земля, а інтенсивна зовнішня і внутрішня торгівля. З тих самих причин, як уже було відзначувано, життя політичне і суспільне, економічне зосереджувалося в містах (городах), положених звичайно на головніших водних, чи сухопутних торговельних шляхах. Місто Київської Русі виявилось також як важливий чинник державного життя, зокрема напередодні політичної консолідації Русі, а відтак у добу її поділу на княжі уділи.

Коли йдеться про суспільні класи, то до кінця існування Київської держави вони не перетворилися на соціальні касти типового феодалного зразка, як це було у Західній і Центральній Європі. Велика земельна власність (двір руського боярина) ніколи не стала тим чинником у житті Київської Русі та суспільства, яким

---

75. Єпископ Ляону Адальберон (бл. 1000 року), звертаючися до французького короля Роберта Побожного, зробив таку заувагу, яка ілюструє систему мислення того часу у Західній Європі: *Triplex ergo Dei domus est quae creditur una; nunc orant, alii pugnant aliique laborant*".

У XII ст. Джон з Салісбури, англійський філософ і єпископ, таке написав про роллю і місце найнижчої класи селян і робітників та ремісників у феодалному суспільстві:

"I call the feet of the State those who, exercizing the humble crafts, contribute to the material progress of the State and its members. These are the laborers permanently bound to the glebe, and the artisans who work in wool or wood, iron or brass, those who are charged with the care of maintaining us, those who make the thousands of objects necessary to life. It is the duty of those who are inferior to respect those who are superior; but these in their turn must aid those beneath them and provide for their needs" [цит. за J. W. Thompson, *Economic and Social History of the Middle Ages*, 2 т. (New York; F. Ungar, 1959), т. 2, стор. 707-708.]

Докладніше про західноєвропейський феодалізм див.: Cambridge *Medieval History*, 8 т. (London: Cambridge University Press, 1911-1936), т. II, стор. 630-654 і т. IV, стор. 473-527; Thompson, *Economic and Social History*, т. II, стор. 647-808.

був маєток західноєвропейського феодала. Боярин-землевласник був обмежений у своїй владі на своєму маєтку і фактично його влада поширювалася тільки на невільників у його маєтку. Селяни (смерди) зберегли свою незалежність і власність і не були кріпаками бояр. Взагалі Київська Русь кріпацтва не знала. Головним джерелом зисків князів і бояр була торгівля, і в ній вони брали активну участь.

Не було на Київській Русі також політичного феодалізму, тобто структури влади, що спиралася б на контрактуральних взаємовідносинах між сюзереном і васалем. Елементи політичного феодалізму почали появлятися щойно в XII ст., і з того часу маємо визнання галицького князя Володимирка своїм сюзереном візантійського імператора. Систему взаємовідносин на базі сюзерен-васаль почали практикувати суздальські князі, починаючи від Андрія Боголюбського, а зокрема від його брата Всеволода II, який проголосив себе великим князем і узалежнив від себе ряд інших князів, які визнавали його своїм "паном і батьком". До того часу й у всіх інших випадках взаємин між князями був чинний принцип рівності, а будь-які намагання цей принцип порушити викликали опір. За часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого в Київській Русі були ліквідовані рештки політичного феодалізму, що збереглися ще з періоду консолідаційного, коли в Київській Русі, як знаємо з текстів договорів Русі з греками, крім великого київського князя, були ще місцеві "світлі князі", "під рукою" київського князя, тобто, якщо користуватися західноєвропейською термінологією, його васалі. Володимир Великий, як можна здогадуватися, завершуючи консолідацію держави, усунув усіх "світлих князів" і перетворив Київську Русь у якійсь мірі на уніфіковану державу з своїми намісниками у центрах окремих земель. Таку ж політику продовжував Ярослав Мудрий, а ділячи державу між синами, не встановив між ними феодалної залежності, тобто не визначив одного з синів сюзереном, а всіх його братів його васаліями.

Характеристичним моментом, що виразно вказує на особливість структури Київської Русі, є факт рівності всього вільного населення держави перед законом. Про це свідчать всі редакції *Руської Правди*, не рахуючи зрозумілих відхилень, коли йдеться про княжих урядовців ("княжих мужів"). Цих відхилень не можна розглядати, як це роблять радянські історики та юристи, як свідчення про феодалну нерівність, юридично утверджену. Очевидно, це не значить, що в межах Київської Русі не існували класові різниці або що ці різниці не помітні у збережених письмових пам'ятках того періоду. Не значить це також, що в Київській Русі не було визиску сильнішими слабших.

Політично Київська Русь була дуже цікавою сумішшю принципів монархічного, аристократичного і демократичного. На різних етапах розвитку Київської держави брали перевагу то один, то другий принцип. Особливо помітне це за доби удільних князівств, коли маємо одночасно то перевагу монархічного принципу (Чернігівське, Волинське чи Суздальське князівства), то аристократичного (Галицьке князівство), то демократичного (Київське князівство і Новгород Великий). Перевага того або іншого принципу засвідчувала специфічний для даної землі уклад суспільних відносин, що також у свою чергу не дозволяє на те, щоб до Київської Русі застосовувати якусь конкретну кваліфікацію, зокрема, коли йдеться про західній зразок феодалізму.

Говорячи про власний шлях політичного і суспільно-економічного розвитку Київської Русі за весь час її існування як незалежної держави, можна повторити за Ю. Вернадським, що Київська Русь не розвинула в себе феодалної структури у звичайному значенні цього слова і навіть не могла такої структури розвинути, бо "Русь за тієї доби належала до відмінної соціо-політичної формації: торговельного капіталізму, опертого частинно на невольництві".⁷⁶

Під цим оглядом Київська Русь радше нав'язує до античної доби грецьких міст-держав і доби Римської імперії з її "капіталістичною формацією, опертою на невольництві". Не без впливу лишилися зразки торговельних імперій кочовників у районі Чорного моря, з якими руські племена були добре ознайомлені, починаючи з доісторичної доби.

Ю. Вернадський, аналізуючи це власне питання, робить важливий висновок: "На мою думку, Київську Русь можна розглядати економічно і політично, разом з Візантією, як ще інше продовження капіталістичного режиму античної доби, що заіснувало на тлі феодалної доби, з цією різницею, що, на відміну від Візантії, Русь пішла слідом грецьких демократичних традицій класичної епохи політично... Як і Візантія, Київська Русь була відкрита для феодалізуючих впливів ще навіть у період перед своїм остаточним упадком у висліді наїзду східних орд". Поміняючи однак цей момент, "була ґрунтовна різниця в економічному і політичному розвитку між Руссю та Європою".⁷⁷

Доводиться відзначити, що в загальному контексті розвитку суспільно-політичної думки на Київській Русі, а разом з цим її державно-політичної, соціальної та економічної структури, належне і всебічне осмислення такого зв'язку уможливить не

76. Vernadsky, *Kievan Russia*, стор. 209.

77. Там таки, стор. 212-213.

тільки краще і глибше зрозуміти всі ці процеси соціо-політичного і економічного порядку, що мали місце в Київській Русі, але також побачити помилковість спроб втиснути ці процеси в річище ідей, які для Київської Русі мають виразно побічне значення.

КИЇВСЬКЕ ХРИСТІАНСТВО

На шляху духовного розвитку суспільства Київської Русі вирішальне значення відіграло прийняття християнства. Очевидно, процес християнізації Русі не в'яжеться з такою чи іншою конкретною датою, а зокрема не є такою датою 988 рік, що його формально приймають за рік хрищення Київської Русі. Ця дата є межевою тільки в тому значенні, що тоді (чи рік раніше) охрестився князь Володимир Великий і цим кроком зробив християнство обов'язковою релігією на Русі на місце дотодішнього поганства. Саме проникання християнства до Київської Русі почалося набагато раніше, а суцільна християнізація населення вимагала ще довгих сторіч.⁷⁸

Як відомо, Київська Русь прийняла християнство від Візантії, у висліді чого опинилася відразу в орбіті впливів наймогутнішої тоді і найкультурнішої імперії з усіма позитивними і негативними наслідками. Зв'язок тодішнього Києва з Візантією зміцнився ще й тому, що князь Володимир Великий одночасно одружився з сестрою візантійських імператорів. У тодішніх відносинах прийняття християнства і посвоячення з "багрянородною" династією мало особливе значення для київської династії Рюриковичів (чи вужче — Ігоревичів), а в історії Київської Русі започаткувало цілком новий етап. З цим моментом Київська Русь входила в круг держав тодішнього християнського світу, перестаючи бути державою "варварів". Водночас змінилася позиція князя Володимира Великого і пануючої династії в загальному контексті суспільно-політичних відносин на Русі. Київський князь в очах зовнішнього світу і в очах своїх власних підданих здобув кращу і вищу позицію єдиного володаря Русі. Це, як знаємо, знайшло своє віддзеркалення у тому факті, що Володимир Великий почав бити власну монету, на якій є його

---

78. Дослідник Київської Русі радянський історик Б. Д. Греков вказує на те, що "дуже скоро до східних слов'ян стали проникати не тільки поганські релігії іранських чи фінських народів, але й релігії вище розвинені, як єврейська, мохаммеданська, римо-католицька, візантійсько-православна. З усіма тими релігіями Русь була знайома завдяки політичним контактам з хозарами, арабами, народами Середньої Азії, Західної Європи і Візантії. Прийняття християнства саме з Візантії було підготоване всією попередньою історією східного слов'янства і Русі" [Греков, *Избранные труды*, т. II, стор. 310].

портрет у царському одязі. Треба припускати, що разом з сестрою візантійський імператор Василь II переслав Володимирові Великому якісь інсигнії пануючого, можливо, навіть корону цісаря (базилевса) з одночасним наданням Володимирові відповідного титулу. Таку політику візантійські імператори стосували у своїх взаєминах з "варварськими князями", у випадку з київським князем це тим правдоподібніше, що імператор Василь мусів погодитися на одруження Володимира Великого з його сестрою — візантійською царівною. У якій мірі цю подію разом з прийняттям християнства треба вважати особливо важливою, засвідчує те, що майже у той самий час візантійський імператор відмовився від посвоячення з німецьким імператором Оттоном, вважаючи таке посвоячення за своєрідну зневагу для багрянородної візантійської династії.⁷⁹

79. На основі візантійських джерел можна ствердити, що вже в минулому якийсь з київських князів домагався дістати відповідний титул від візантійського імператора і правдоподібно такий титул дістав. Знову ж імператор Константин VII Багрянородний у своїх вказівках синові радить йому, як він має чинити, щоб не погоджуватися на вимоги "варварських князів" дістати з Візантії інсигнії, а тим більше посвоячитися з імператорами. У цьому поученні є також мова про Русь. Константин пише, що "коли хозари, або турки (тобто угри), або Русь, або якийсь інший північний чи скитський народ, як то часто буває, захоче просити і домагатися, щоб йому прислали царські одяги, або корони, або відзнаки за якусь прислугу чи допомогу, то треба так відмовлятися, що такі відзнаки і корони, звані в нас камелавками, не людьми зроблені, а прислані від Бога ангелом імператорові Константинові, і їх не можна ніколи взяти із св. Софії, ні будь-кому передати. Але перейдім до іншого роду абсурдних і ганебних вимог, щоб ти їх послухав і довідався, як на них гідно і належно відповідати. Коли хтось з цих невірних і не визначних північних народів захоче домагатися, щоб посвоячитися з імператором ромеїв, взяти в них дочку за себе, або свою дочку видати за імператора, або його сина, треба тоді такими доказами відмовитися на таке нерозумне бажання, мовляв, і на це є заборона, страшна і непорушна постанова самого святого і великого Константина" [*Про управління імперією*, цит. за Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 506-507].

Коли німецький імператор Отто Великий хотів одружити свого сина з дочкою візантійського імператора, йому відповіли у Царгороді за імператора Никифора Фоки:

"Inaudita res est, ut porphyrogenita, hoc est in purpuro nati filia in purpuro nata, gentibus misceatur" [*Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, XI, 350 цит. там таки, стор. 500].

Послів папи Івана XII, який від себе радив "імператорові греків" посвоячитися з "імператором римлян", у Візантії запроторено до в'язниці, вважаючи це зневагою візантійського імператора. Щойно наступний імператор Іван Цімісцес погодився на одруження своєї родички Теофани з сином Оттона I Великого у 972 році.

З погляду Візантії і візантійських імператорів країна, яка прийняла від них християнство, автоматично ставала від неї залежною і вважалася складовою частиною східньоримської імперії. Це у свій час дуже виразно уточнив візантійський патріарх і політичний діяч Фотій, який у зв'язку з охрищенням Русі в 860-867 роках пише вже про Русь, яка прийняла християнство і перебуває під духовною опікою візантійського єпископа, як про "підданих і приятелів імперії".⁸⁰

З уваги на роллю, що її відіграло християнство на Русі, а також з уваги на форму, що воно прийняло, закріплюючися на Русі в XI-XII ст., кінечним є ознайомитися докладніше з початками християнства у Київській Русі. З другого боку, при розгляді впливу християнізації Русі на розвиток суспільно-політичних ідей серед усього суспільства, а правлячої верстви і пануючої династії в першу чергу, не можна забувати про той факт, що формальне прийняття християнства Володимиром Великим було зумовлене моментами державно-політичного характеру, інтересом молодого держави, яка тільки закінчила свою консолідацію, але яку ще треба було утривалити.

Зважаючися на прийняття християнства з Візантії, Володимир Великий безперечно був свідомий небезпеки для його держави у зв'язку з імперіялістичними претенсіями Візантії, з якою Русь від давніх часів була у конфлікті. Тільки стосуючи силу і перемагаючи у війнах, Русь могла добиватися поступок з боку Візантії. Кожне послаблення Русі або невдачі у війні кінчалися скасуванням привілеїв Русі у Візантії, про що свідчать збережені тексти русько-візантійських договорів. Очевидно, Володимир Великий зокрема мусів докладно пам'ятати про долю свого батька князя Святослава, який загинув у бою з печенігами, союзниками Візантії.

Шукання Володимира Великого за відповідною релігією для своєї держави, про що розповідає *Повість временних літ*, можна пояснювати між іншим і його небажанням брати релігію з Візантії. Таке пояснення тим більше логічне, що візантійське християнство йому не було чуже, як воно не було чуже принаймні провідній верстві Київської Русі того часу. З *Повісти временних літ* знаємо, що вже за діда Володимира, князя Ігоря, в Києві було якесь число християн і що християни належали до близького оточення князя.⁸¹ Княгиня Ольга, дружина Ігоря, прийняла християнство з

80. Photius, *Epistolae*, цит. за *Cambridge Medieval History*, т. IV, ч. 1, стор. 496.

81. У тексті договору Ігоря з греками 945 року маємо такий уступ: "Мы же, елико насъ хрестилися есмы, кляхомъся церковью святого Ильи въ сборнѣй церкви, и предлежащемъ честнымъ крестомъ... А некрещеная Русь полагають щиты своя и мечѣ свои наги, обручѣ свои и прочаа

Візантії, що у ще більшій мірі сприяло його поширенню на Русі. Володимир Великий за перших років свого панування намагався розв'язати питання державної релігії поширенням почитання тих поганських богів, яких визнавав він сам з дружиною і які вважались богами Київської Русі. Треба прийняти, що це не принесло йому бажаної розв'язки, і тоді він після докладнішого ознайомлення з різними можливостями, вирішив прийняти християнство з Візантії.⁸²

На такому рішенні без сумніву заважив розвиток подій у Візантії, де якраз у той час велася внутрішня війна, а zagrożений імператор Василь II вирішив звернутися за військовою допомогою до київського князя, який на основі давніших договорів таку допомогу зобов'язаний був дати. Володимир Великий погодився дати військовоу допомогу, але поставив вимогу, щоб візантійський імператор дав йому за жінку сестру. Обставини так склалися, що імператор Василь II мусів у той час прийняти навіть найважчі умови, щоб тільки врятувати свій престол. Єдиною передумовою з боку Візантії було те, що Володимир Великий сам охреститься і охрестить всю Русь.

Володимир Великий прийняв цю візантійську передумову, але зойно імператор Василь II з допомогою Русі здобув перемогу, він відмовився дати свою сестру за жінку Володимирові. Наслідком

оружья, да кленутся о всемъ... Аще ли же кто от князь или от людий руских, ли хрестеянь, или не хрестеянь, преступить се... будетъ достоинъ своимъ оружьемъ умрети, и да будетъ клять от Бога и от Перуна, яко преступи свою клятву" [*Повесть временных лет*, 2 т. (Москва: Изд. Академии наук СССР, 1950), т. I, стор. 38-39].

82. *Повесть временных лет* пише таке про ширення поганства Володимиром: "И нача княжити Володимеръ въ Киевѣ единъ, и постави кумиры на холму внѣ двора теремнаго: Перуна древяна, а главу его сребрену, а усъ златъ, и Хърса, Дажьбога, и Стрибога си Симарьгла, и Мокошь... Володимеръ же посади Добрыну, уя своего, в Новѣгородѣ. И пришедь Добрына Ноугороду, постави кумира надъ рѣкою Волховомъ, и жряху ему людье ноугородьстии аки богу" [там таки, т. I, стор. 56].

Під датою 987 року *Повесть временных лет* інформує про нараду Володимира Великого з "боляры своя и старци градьскиѣ" і про його розповідь про всякі можливості прийняття релігії або від болгар, або німців, жидів, чи мусулман, а також візантійців. Далі є мова про посольство, яке мало безпосередньо в окремих країнах познайомитися з цими релігіями і врешті постановою прийняти християнство від греків, мовляв, "аще бы лихъ законъ гречьский, то не бы баба твоя прияла, Ольга, яже бѣ мудрѣйши всѣхъ человекъ". Після того вже розповідається у *Повісті* про облогу Корсуня на Криму, його здобуття і охрищення там Володимира. "Епископъ же корсуньский с попы царицины, огласивъ, крести Володимира... По крещеньи же приведе царицу на браченъе" [там таки, т. I, стор. 74-77].

цієї відмови був похід Руси на Крим і здобуття візантійської колонії Херсонесу (Корсуня). Перемога Володимира Великого вирішила справу, і візантійська царівна Анна стала його дружиною, а сам Володимир прийняв християнську віру та, як подає *Повість временних літ*, "охривив всю Русь" 988 року. Так формально завершився процес християнізації Київської Руси, що почався принаймні одне сторіччя раніше на її східних і західних окраїнах. З хвилиною охрищення Руси Володимиром Великим ці дві різні течії християнізму зустрілися в Києві, і на їх базі остаточно зформувалася окрема вітка східного християнства — християнство кийвське, яке найкраще відповідало досьогочасному духовному розвитку Руси, світоглядові її населення та її національним потребам й інтересам на шляху боротьби за державну незалежність.

Поминаючи можливі християнські впливи ранньої доби у зв'язку з наявністю християнських поселень на Криму і над Чорним морем (грецько-візантійські колонії), а також з існуванням боспорської та готської епархій від IV ст. н. е., до уваги треба взяти, коли хочемо розкрити початки проникання християнської релігії на землі пізнішої Київської Руси, антські поселення і антський союз племен, який не тільки влаштовував грабіжницькі напади на християнську Візантію, а й був з нею у ділових зв'язках. Ці зв'язки продовжувалися також від самих початків Київської Руси. Грецькі джерела зберегли інформацію про руського князя Бравлина, який мав би влаштувати похід на Сурож аж з Новгороду десь на початку IX ст. Цей князь мав би також прийняти християнську віру, як про це пише *Житіє св. Степана Сурозького*. Є різні гіпотези щодо походження цього князя, при чому одні історики відкидають його новгородське походження і пов'язують його з якимось руським князівством над Чорним морем, можливо, в районі пізнішої Тмутороканської Руси. Інші історики (Б. Д. Греков) приймають за факт його новгородське походження, доводячи, що вже на той час такий похід з півночі на південь був можливий. У нашому випадку, полишаючи на боці питання походження князя Бравлина, йдеться про один з доказів на відносно раннє проникання християнства серед слов'янських племен, предків нашого народу. Історія занотувала ще один похід Руси на візантійські землі у 839 році і те, який вплив на Русь мала зустріч з християнським світом. Згідно з розповіддю в *Житії св. Георгія Амастрідського*, цей вплив був такий сильний, що Русь звільнила всіх християнських полонених, захоплених під час нападу.

Найважливішими, однак, є події, що розгорнулися у зв'язку з невдалим нападом Руси на Царгород 860 року.⁸³ Цей напад

83. *Повість временних літ* подає як дату цього походу 866 рік,

знайшов сильний відгомін у листах патріярха Фотія, а також у писанні імператора Константина VII Багрянородного. У висліді цього нападу дійшло не тільки до встановлення ближчих зв'язків між Руссю і Візантією, але й до охрищення цієї Русі приблизно у 70-их роках IX ст. Мало того, патріярх Фотій в одному з своїх листів 867 року інформує, що "так звані Русі, що перевищують усіх жорстокістю та скверновбивством", які "поневолили всіх довкруги себе... і підняли руки навіть проти ромейської держави", тепер "прийняли вони єпископа й пастиря, і поважають християн з великою пильністю та сердечністю".⁸⁴ Знову ж Константин VII Багрянородний занотував, що імператор Василь "наклонив (Русь) до переговорів, і вони стали учасниками божественного хрищення, та довершив те, що вони прийняли архієпископа, якого висвятив їм патріярх Ігнатій".⁸⁵

Сьогодні є вже ясною справа, що візантійські джерела, подаючи дані про Русь, мали на увазі т. зв. Тмутороканську Русь на Таманському півострові (кол. грецька колонія Фанагорія, а відтак візантійська Таматарха). Тоді ця Тмутороканська Русь не тільки охристилася, а й одержала власну ієрархію. У каталозі епархій готської митрополії Де Боора, що віддає стан після 870 року, є вперше згадка про епархію в Таматарсі (тобто в Тмуторокані). У каталозі з часів імператора Івана Цимісіхія є вже мова про Таматарху (Матрахон чи Тмуторокань), як про осідок архієпископства, яке належало до категорії тих архієпископств, що були прямо залізані від візантійського патріярха.⁸⁶

Коли Тмуторокань опинилася в складі Київської Русі, покищо не устійнено, але історики здогадуються, що владу Києва над Тмутороканською Руссю поширив князь Ігор, а зміцнилася вона після розгрому хозарського каганату Святославом Завойовником. Прилучив Тмуторокань до Київської держави Володимир Великий після свого переможного походу на Херсонес (Корсунь) і після хрищення. Як відомо, після закінчення херсонського походу й одруження з візантійською царівною, Володимир Великий не

інформуючи, що цей похід відбувся під проводом київських князів Аскольда і Дира.

84. *Epistolae Photii*, цит. за М. Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні* (Рим — Нью-Йорк: Видання Українського Католицького Університету, 1965), т. I, стор. 85.

85. Там таки, стор. 86.

86. Докладніше про це див. Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, стор. 76-100, 257-262.

Ф. Дворнік твердить, що патріярх Фотій "вислав місіонерів до них (Русі) і встановив біля 864 року єпископство в Києві" [F. Dvornik, *The Slavs, Their Early History and Civilization* (Boston: American Academy of Arts and Sciences, 1959), стор. 197].

повернувся відразу до Києва, а вибрався найперше до Тмуторокані, де вже було організоване архієпископство. Включаючи Тмуторокань до складу Київської держави, Володимир Великий тим самим розв'язав питання церковної ієрархії для Русі. Тмутороканський архієпископ й очолювана ним епархія унезалежнилася від Візантії, при чому голова цієї архієпархії став головою нової — вже Руської Церкви. Цим треба пояснити той факт, що за весь час панування Володимира Великого і ще відтак за його сина Ярослава Мудрого до 1034 року в Києві не було ні окремого митрополита, ні взагалі ієрарха. Про окремого митрополита для Києва подбав Ярослав Мудрий щойно після того, як Київська Русь була поділена на два цілком окремі князівства — одне з столицею в Києві, а друге з столицею в Чернігові і на території того другого князівства проживав голова Руської Церкви. Щоб звільнити церкву у своїй частині Русі від архієпископа у другій частині Русі, Ярослав Мудрий добився того, що Візантія визнала Київ осідком митрополії.

Але християнство поширилося ще до хрищення Володимира Великого не тільки в Тмутороканській Русі, де була організована власна ієрархія, але також на землях, заселених плем'ям т. зв. білих хорватів. Ці землі Київська Русь почала приєднувати ще за князя Олега, разом з яким білі хорвати брали участь у походах на Візантію, але частина цих земель (відома відтак з літописів як "Червенська земля") ще якийсь час лишалася поза межами Київської Русі, спершу під володінням великоморавських князів, відтак угрів, а потім чеських Перемислідів та польських князів. Червенські землі з Перемишлем та Червеном з'єднав з Київською державою Володимир Великий влітку 981 року. На цих землях поширилося християнство ще під кінець IX ст., тобто коли вони входили до складу великоморавської держави, де в другій половині того ст. розвинули успішну місійну працю висланники Візантії брати Кирило та Методій.

Як знаємо, Кирило і Методій поклали основи під розвиток на Моравії слов'янського християнства із слов'янською мовою на відміну від західного християнства, яке ширили франконські місіонери. Про успіх праці Кирила і Методія на Моравії свідчить те, що там була відновлена Мірміюмська митрополія під проводом Методія, і це власне християнство знайшло також дуже пригожий ґрунт на землях на північ від Карпат, у районі Кракова, і на сході в районі Червеня та Перемишля. Коли під натиском німців на Моравії почалися переслідування священників та ієрархів слов'янського обряду, вони мусіли залишити країну, і частина з них перейшла до Болгарії, а частина з двома єпископами на землі т. зв. білих хорватів, які від упадку моравської держави в 906 році

опинилися під протекторатом угрів. Осередками слов'янського християнства стали міста Краків і Перемишль (цю назву місто одержало за панування чеських Перемислідів), де осіли також єпископи, які втекли з Моравії. Це християнство з власною ієрархією перетривало на Червенських землях до часу приєднання їх до Київської держави і відтак з християнізацією усієї Русі зіллалося з київським християнством, передавши йому всі свої дотеперішні надбання. У районі Кракова воно перетривало до часу включення новозформованої польської держави в орбіту західного (латинського) християнства і стало жертвою суцільної латинізації.⁸⁷

Слов'янське християнство Кирила і Methodія відіграло дуже важливу роль у процесі християнізації Київської Русі, зокрема в площині збереження її цілком окремишнього шляху між Візантією і Римом. На це звернув увагу відомий знавець історії Центральної і Південно-Східної Європи та історії Візантії Франціс Дворнік, який відзначає в одному з своїх творів, що "у ділянці літератури, Київська Русь мала незвичайне щастя, тому що від самого початку її християнського життя вона була в посіданні всіх скарбів старої слов'янської літератури, залишеної у спадщину Моравії святими Кирилом та Methodієм. Вони (ці скарби) були врятовані їхніми учнями, коли впала Моравська імперія, і перевезені до Болгарії... Інше аґентство, що його досі переочувано, а воно відіграло роль при запровадженні слов'янського письма у Київській Русі, — була Чехія. Для істориків не цілком ясні розміри держави Перемислідів і поширення слов'янської літургії в чеських краях; відоме, однак, що слов'янська література процвітала в Чехії упродовж X і XI ст. ... У десятому сторіччі, Польща, Київська Русь і Чехія зустрілися в Карпатських горах. Це уможливило легкий доступ з Чехії до Київської Русі, і цим пояснюється, наприклад, як рукопис *Життя Methodія* знайшов собі шлях на Русь. Справді, збереження цього літературного скарбу завдячуємо цій щасливій обставині".⁸⁸ Згідно з думкою Ф. Дворніка, "чеські місіонери" були активні в Києві за володіння Володимира Великого, "якщо ще не перед тим". Культ св. Климента, святого патрона слов'янської літургії, прищеплений на Моравії Кирилом і Methodієм, поширився також у Київській Русі. Треба відзначити також, що *Повість временних літ* у записі під 898 роком досить широко інформує про місіонерську діяльність Кирила і Methodія на Моравії, згадує про постанову Римського папи, якою визнано слов'янський обряд з правом відправляти Богослуження слов'янською мовою "яко же вы наказаль

87. Докладніше див. Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, стор. 101-137.

88. Dvornik, *Slavs, Early History and Civilization*; стор. 226.

Мефодий, учитель ваш". Про св. Методія *Повість* говорить, як про "наслідника святого Андроніка, одного із 70 апостолів, учня святого апостола Павла".⁸⁹

Теорію про перемиське єпископство слов'янського обряду з X ст. розвинув український історик Микола Чубатий, спираючися на аналізу різних збережених документів, а також на висліди археологічних розкопів, 60-их років у Перемишлі, де польські археологи відкрили фундаменти двох камінних будівель: однієї церковної, а другої світської, що могла б бути палацом князя, його намісника чи єпископа. Церковна будівля в Перемишлі дуже подібна до такої ж церковної будівлі з того часу на Вавелі в Кракові. Хоч твердження М. Чубатого щодо перемиського єпископства з X ст. є гіпотетичні, історично правдиві є інформації про єпископів слов'янського обряду в Кракові і про поширення християнства, починаючи з кінця IX ст. на землях т. зв. білих хорватів, про яких згадує *Повість временних літ*.⁹⁰

89. *Повесть временных лет*, т. I, стор. 21-23.

М. Чубатий пише, що хоч Кирило-Методіївське християнство з окремим слов'янським обрядом не збереглося, "перша спроба створити окремий слов'янський обряд, посередній між римським та візантійським — увести до богослужбової мови слов'янську мову, створити для слов'янських мов окрему азбуку та окреме письмо, мало величезний вплив на релігійно-культурне життя не так західних слов'ян, серед яких працювали слов'янські апостоли, але серед східних та південних слов'ян. Вони промостили слов'янській мові шлях — стати богослужбовою мовою взагалі, хоч ані слов'янський обряд, ані слов'янське глаголичне письмо не втрималися... Побіч Болгарії і Сербії на полудні, стара держава українського народу, Київська Русь, збудувала ціле своє духове життя на цій церковно-слов'янській базі, стосованій до властивостей мови русько-українського народу" [Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, стор. 116-117].

90. Про археологічні досліді в Перемишлі див. А. Zaki, "Na szlaku wykopalisk", *Słowo powszechnie*, Kraków, 18.6, 1960. М. Чубатий відзначає, що коли він висліди цих археологічних розкопів обговорював з проф. Ф. Дворніком у 1963 році, висловлюючи припущення, що другим єпископським осідком на терені Білої Хорватії мусів бути Перемишль, "проф. Дворнік уповні потвердив здогад автора" [Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, стор. 132].

Північно-східню границю Білої Хорватії визначив Ф. Дворнік на основі папського документу 973 року, текст якого зберігався у документі цісаря Генріха IV 1086 року, де визначено границі празької дієцезії. [Dvornik, *Slavs, Early History and Civilization*; див. також його *The Making of Central and Eastern Europe* (London: The Polish Research Centre, 1949), стор. 78.]. Там є мова про область над горішнім Західнім Бугом аж по річку Стир ("Unde ad orientem hos fluvios habet terminos: Bug, scilicet et Ztir"). Очевидно, в цьому документі взяті границі Великоморавської держави хоч

У такому відносно широкому контексті треба розглядати поширення християнства на Київській Русі, якщо хочемо збагнути основні властивості київського християнства і весь комплекс ідей, що їх воно породило в Київській Русі, а вони мали чималий вплив на внутрішню і зовнішню політику київських князів. У першій мірі Київ відразу по прийнятті християнства Володимиром Великим міг покористуватися великою на той час літературою зрозумілою мовою, а також міг мати до своїх послуг відповідно підготованих священників, які могли домовитися з місцевим населенням. У дуже загальній формі це знайшло своє віддзеркалення в *Повісті временних літ*, де відзначено, що після хрищення "Володимерь же посемь поемь царицю, и Настаса, и попы корсуньски, с мощми святаго Климента и Фифа, ученика его, поима съсуды церковныя и иконы на благословенье себѣ". Колиж по повероті до Києва він збудував церкву Пресвятої Богородиці, "поручи ю Настасу Корсунянину, и попы корсуньскыя пристави служити в ней, вдавѣ ту все, еже бѣ взялъ в Корсуни: иконы, и съсуды, и кресты".⁹¹

Найважливішим почином Володимира Великого після прийняття християнства було запровадження навчання боярських дітей і підготовка відповідно кваліфікованих осіб для церковної і державної служби. У *Повісті временних літ* літописець записав, що "пославъ нача поимати у нарочитые чади дѣти, и даяти нача на ученье книжное... Сим же раздаяномъ на ученье книгамъ, събысться пророчество на Русьстѣй земли, глаголющее: "Во оны днии услышатъ глусии словеса книжная, и яснѣ будетъ языкъ гугнивых".⁹² Очевидно, коли йшлося про потрібні тоді книжки, то вони вже в Києві були, і тому, маючи все це, а також відповідний досвід і належно підготованих людей, Київська Русь за дуже короткий час могла видати таких видатних церковних діячів і письменників, як митрополит Іларіон, Никон Великий, основоположники Печерської Лаври Антоній і Теодосій, Яків Мних.⁹³

на той час вона вже не існувала. М. Чубатий оспорує таку границю, вважаючи, що Великоморавська держава не сягала далі Лімниці, допливу Дністра, або Бистриці. Біла Хорватія під угорським протекторатом була зменшена і включала територію між Бугом і Вепром на півночі та Сяном на півдні. Решта території білох хорватів на той час уже була приєднана до Київської держави за князя Олега [Чубатий, цит. праця, стор. 126-127].

91. *Повесть временных лет*, т. I, стор. 80 і 83.

92. Там таки, стор. 81.

93. Що християнство сприяло поширенню освіти, справа цілком очевидна. Однак, не можна лишати поза увагою і той факт, що письменність на Русі була поширена ще до офіційного прийняття християнства. Вистачить тут нагадати, що текст договору князя Ігоря з греками був також відразу написаний руською мовою. У *Житті Кирила* є мова про те, що Кирило відвідуючи Корсунь у Криму, зустрівся з якимось "русином", а

Поширення і зміцнення в Київській Русі слов'янського християнства позначилося на розвитку специфічних політичних ідей, а навіть специфічної ідеології, в основу якої була покладена ідея Руської землі. Такий розвиток був цілком закономірний, бо слов'янське християнство, хоч ідейно й організаційно пов'язане з Візантією, виявило вже на самих початках у Великоморавській державі свої окремішні притаманності, які краще відповідали слов'янській духовості, ніж візантійське християнство. З тих самих причин воно знайшло такий пригожий ґрунт на Київській Русі, але там існували ще інші важливі моменти: недовірливе, а то й вороже наставлення до Візантії, яка, як це ми вже відзначали, хотіла бачити навернені на християнську віру народи своїми підданцями. На це Київська держава не могла погодитися, і тому хрищення Володимира Великого відбулося у такій военній атмосфері, а умови були подиктовані Руссю, яка використала повністю догідну для неї політичну ситуацію, щоб не допустити до будь-якої залежності від Візантії. Слов'янське християнство, достосоване якнайкраще до духовости народу, не тільки що не стало засобом для Візантії підпорядкувати собі Русь, а й перетворилося на чинник, який у ще більшій мірі скріплював незалежні від Візантії позиції Руси.

Вислів цьому ми знаходимо і у *Повісті временних літ* і у *Печерському патерику*, а у найвиразнішій формі у *Слові про закон і благодать* Іларіона та *Похвалі Володимирові* ченця Якова.

також бачив Євангеліє і Псалтир, написані "руськими письмени". Таких згадок можна навести більше, і всі вони засвідчують, що якесь "руське письмо" існувало до часу прийняття християнства.

\$2.00